

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ЛОКТЕВА Ірина Іванівна

УДК 316.4.063

**КРИТЕРІЇ БАГАТОВИМІРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНО ВІДТОРГНУТИХ
ГРУП**

22.00.02 – Методологія та методи соціологічних досліджень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Науковий керівник:
Горбачик Андрій Петрович
Кандидат фізико-математичних наук,
доцент

КИЇВ 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ	12
1.1. Історія виникнення концепту соціального відторгнення та його взаємозв'язок з дотичними концептами.....	12
1.2. Підходи до вивчення соціального відторгнення.....	27
1.3 Досвід використання концепту соціального відторгнення у світі та Україні.....	44
Висновки до розділу 1.....	62
РОЗДІЛ 2 ОБГРУНТУВАННЯ ВИМІРЮВАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ	66
2.1. Підходи до емпіричної ідентифікації соціального відторгнення: виміри, показники та способи вимірювання.....	66
2.2.1. Конструювання вимірювальної схеми соціального відторгнення на основі даних міжнародних порівняльних досліджень.....	86
2.2.2. Ідентифікація соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО).....	116
Висновки до розділу 2.....	126
РОЗДІЛ 3 ЗАСТОСУВАННЯ ФАКТОРІАЛЬНОГО ДИЗАЙНУ ОПИТУВАННЯ ДЛЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРУП СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ	129
3.1. Суб'єктивні критерії ідентифікації громадянами соціально відторгнених груп.....	129
3.2. Оцінка валідності параметрів ідентифікації громадянами груп соціального відторгнення: побудова регресійної моделі.....	138
Висновки до розділу 3.....	146
ВИСНОВКИ	148
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	151
ДОДАТКИ	171

ВСТУП

Актуальність теми. За останні десятиліття інструменти, розроблені для оцінки становища вразливих верств населення, зазнали суттєвих змін внаслідок переосмислення чинників добробуту людей. У середині ХХ ст. в європейських країнах у зв'язку з вивченням слабозахищених категорій громадян сформувався концепт соціального відторгнення (social exclusion). З огляду на зміст концепту соціального відторгнення причини зниження благополуччя людей потрібно шукати, включаючи до інструментів дослідження параметри, які знаходяться поза межами грошових вимірів і монетарних показників бідності. Концепт активно використовується у формуванні та розвитку соціальної політики країн Європейського Союзу, а в останнє десятиліття його впроваджують у дослідження країн пострадянського простору.

Структурна трансформація економіки, зміни у структурі ринку праці, стрімке зростання цін на товари та послуги, військовий конфлікт на Сході України створили бар'єри у доступі до важливих ресурсів значної частини населення України. Зростає ризик збільшення кількості представників вразливих верств населення, що не тільки обмежені у споживанні товарів та послуг, але також не мають доступу до необхідної соціальної підтримки, що в цілому може мати наслідком соціальне відторгнення. Зокрема, одним із негативних наслідків анексії Криму та військових дій на сході країни стало виникнення такої потенційно вразливої соціальної групи, як внутрішньо переміщені особи (ВПО), більшість з яких втратили джерела до існування, роботу, житло, майно та була виключені із звичних соціальних мереж.

Зростання кількості тих, кого можна визначити як соціально відторгнутих, призводить до збільшення витрат на державну соціальну допомогу, на охорону здоров'я, допомогу з безробіття, а отже, створює додаткове навантаження на бюджет країни. Наявність значної кількості представників незахищених груп, обмежених у доступі до ресурсів, та таких, що не можуть дозволити собі загальноприйнятні стандарти споживання, підвищує суспільну напруженість, сприяє зростанню злочинності, соціальних конфліктів і аномії.

Все це робить актуальним пошук інструментів для емпіричної ідентифікації груп населення, які потребують соціальної підтримки та захисту, оскільки самостійно не можуть забезпечити навіть мінімальні прийнятні в суспільстві стандарти рівня життя та споживання. В той же час в демократичному суспільстві критерії ідентифікації таких вразливих груп населення, допомога яким здійснюється з ресурсів бюджету країни, мають бути зрозумілими і навіть певною мірою схваленими громадянами країни, з чийх податків формується бюджет. Тобто актуальним є вивчення суб'єктивного сприйняття громадянами країни справедливості соціальної політики держави, зокрема в частині соціальної підтримки та захисту вразливих груп населення. Актуальним також є пошук підходів та розробка інструментів ідентифікації, адекватних для проведення крос-національних порівнянь, зокрема для порівняння стану українського та європейських суспільств з урахуванням відмінностей культурних, економічних та відмінностей у стандартах рівня життя та споживання.

Теоретичні передумови дослідження соціального відторгнення розглянуті у роботах П. Абрахамсона (P. Abrahamson), А. Сена (A. Sen), Х. Сілвер (H. Silver). В Україні теоретичні аспекти вивчення соціального відторгнення розглянуті у роботах Е. М. Лібанової, О. М. Балакіревої, С. С. Бабенко. Дослідженнями щодо розробки багатовимірних схем вимірювання соціального відторгнення та виокремлення критеріїв для його емпіричної ідентифікації присвячені роботи Е. Аткінсона (A. Atkinson), П. Бонке (P. Bohnke), Т. Бурчардт (T. Burchardt), Дж. Ле Гранда (J. Le Grand), Д. Піачуда (D. Piachaud), Р. Левітас (R. Levitas), Д. Гордона (D. Gordon), Дж. Джоель-Гисбер (G. Jehoel-Gijsbers), К. Врумана (C. Vrooman), С. Дж. М. Хофф (S. J. M. Hoff), М. Кьюманса (M. Coumans), Х. Шмітса (H. Schmeets), Н.Є. Тихонової. В Україні підходи до вимірювання і концептуалізації соціального відторгнення представлені у працях С. М. Оксамитної, В. Є. Хмелька, О. М. Балакіревої, О. В. Макарової, Н.В. Толстих. Аналіз концептів соціального відторгнення та соціального залучення висвітлено у роботах Ю.Б. Савельєва та Т. В. Гришиної.

У 2011 році опубліковано Національну доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» (Е. М. Лібанова та ін.), підготовлену Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи за підтримки ПРООН. Представлені авторським колективом дослідження та відповідна методологія складають перший комплексний підхід емпіричної ідентифікації соціального відторгнення в Україні. Розроблена методологія оцінки соціального відторгнення та відповідна система індикаторів в першу чергу орієнтовані на вимірювання недостатності доступу певних соціальних груп до матеріальних ресурсів і соціальних благ, які мають бути забезпечені згідно з громадянськими правами людини.

Сприйняття громадянами легітимності (обґрунтованості) отримання допомоги від держави в залежності від соціально-демографічних характеристик та життєвих обставин таких отримувачів розглянуто у роботах Дж. А. Вілля (J. A. Will), Л. Д. Аппельбаума (L. D. Appelbaum), В. Ван Ооршота (W. van Oorschot), С. А. Лерсена (C. A. Larsen). У роботах П. Россі (P. H. Rossi), Е. Андерсона (A. V. Anderson), К. Аушпурґ (K. Auspurg), Т. Хінца (T. Hinz) запропоновані та розроблені способи вимірювання установок щодо соціальних об'єктів, які ґрунтуються на факторіальному дизайну опитування. Типи суджень про соціальні об'єкти розглянуті у роботах Г. Джассо (G. Jasso) та Л. Валландер (L. Wallander). В Україні факторіальний дизайн опитування був застосований в роботі К. Гацкової при вивченні сприйняття справедливості оплати праці.

Розвиток теоретичних уявлень про феномен соціального відторгнення, а також зміна соціально-економічних умов життя в Європі та, що найбільше важливо для нашого дослідження, в Україні робить актуальним, принаймні, удосконалення існуючих відповідних інструментів вимірювання та емпіричної ідентифікації соціально відторгнених груп. Потрібні відповідні інструменти, що враховують багатовимірність концепту соціального відторгнення, дозволяють не тільки ідентифікувати соціально відторгнуті групи в певних соціокультурних умовах (для нас, в першу чергу, в умовах українського суспільства), але й можуть бути використані для міжнародних порівнянь. Важливими є також інструменти

оцінювання ставлення громадськості до соціальної політики та соціальної підтримки соціально відторгнутих груп, виділених з використанням відповідних критеріїв.

Наукова проблема полягає у частковій невідповідності інструментів ідентифікації соціально відторгнутих груп, які використовуються в практиці емпіричних досліджень в Україні, сучасним уявленням про соціальне відторгнення як багатовимірний концепт, що включає кілька компонентів. Практична необхідність та актуальність вирішення задачі пошуку критеріїв багатовимірної ідентифікації груп соціального відторгнення обумовлена необхідністю наукового обґрунтування соціальної політики держави у частині, визначеній проектом документу «Стратегія подолання бідності», де безпосередньо зазначено про «...необхідність в удосконаленні вимірювання бідності та соціального відчуження [1¹] в Україні» [2²].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції» (тема № 11БФ017-01), авторські розробки представлені у заключному звіті НДР.

Тема дисертації включена до плану науково-дослідної роботи відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ Інституту економіки та прогнозування НАН України і є складовою науково-дослідної роботи «Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної

¹ У межах Національної доповідь про людський розвиток 2011: Україна на шляху до соціального залучення, зазначено, що сталих україномовних аналогів «social exclusion» ще не існує. Суто лінгвістичні можливості передбачають: соціальне відчуження, соціальне відсторонення, соціальне відторгнення, соціальна ексклюзія, виключення із суспільного життя, ізолюваність, десоціалізація.

² Об утверждении Стратегии преодоления бедности (неофициальный текст) Субъект законодательной инициативы Проект, Неофициальный текст от 11.02.2015 [Електронний ресурс] // Ліга Закон. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1257.html.

суспільної адаптації й інтеграції» (державний реєстраційний номер 0115U000971). Автором дисертації підготовлено розділ «Прояви соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб».

Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування критеріїв багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

1) проаналізувати історію виникнення концепту соціального відторгнення та теоретико-методологічні підходи до його вивчення; уточнити специфіку соціального відторгнення і його взаємозв'язки з іншими спорідненими явищами, виокремити атрибути та функції концепту соціального відторгнення; розглянути досвід використання концепту соціального відторгнення в емпіричних соціологічних дослідженнях і соціальній політиці;

2) визначити структурні виміри (компоненти) концепту соціального відторгнення, уточнити емпіричні індикатори проявів окремих компонентів концепту та способів їх інтеграції у відповідні показники; означити інструменти вимірювання концепту соціального відторгнення;

3) порівняти подібність структури соціального відторгнення в Україні та в європейських країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку та відмінними моделями соціальної політики; оцінити надійність і валідність вимірювальної моделі соціального відторгнення;

4) на основі результатів вимірювання концепту соціального відторгнення обґрунтувати підходи до побудови багатовимірних критеріїв виокремлення соціально відторгнутих груп;

5) запропонувати та обґрунтувати інструмент для ідентифікації критеріїв визначення соціального відторгнення різними соціальними групами з метою вивчення узгодженості цих критеріїв із тими, що їх використовують науковці та державні служби.

Об'єкт дослідження: емпіричні методи ідентифікації соціальних груп.

Предмет дослідження: критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп.

Методи дослідження. З метою досягнення поставленої мети та реалізації завдань використано наступні загальнонаукові та соціологічні методи: теоретичний аналіз для визначення причин, що зумовили формування концепту соціального відторгнення; порівняльний аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення соціального відторгнення з метою визначення теоретичної бази дослідження; аналіз і синтез для визначення структурних вимірів (компонентів) концепту соціального відторгнення; уточнення емпіричних показників для вимірювання проявів окремих компонентів концепту соціального відторгнення, здійснене на основі методологічних підходів, запропонованих у роботах Х. Сільвер, Н. Тихонової, Р. Левітас і концептуальної схеми вимірювання соціального відторгнення, розробленої Дж. Джоель-Гисберг та К. Вруманою; емпірична ідентифікація структурних вимірів концепту соціального відторгнення на мікрорівні, здійснена на основі підходу Дж. Джоель-Гисберг та К. Врумана; міжгрупові та крос-національні порівняння для перевірки адекватності використання обраних критеріїв соціального відторгнення в умовах українського суспільства. Для визначення суб'єктивних критеріїв ідентифікації соціального відторгнення застосовано факторіальний дизайн опитування.

Для здійснення емпіричної ідентифікації соціального застосовано експлораторний факторний аналіз (ЕФА). З метою оцінки валідності та надійності вимірювальних моделей соціального відторгнення використано наступні методи статистичного аналізу даних; кореляційний, однофакторний дисперсійний, регресійний аналіз і аналіз внутрішньої узгодженості шкал. Аналіз результатів дослідження та створення вимірювальних інструментів здійснені за допомогою статистичних пакетів і програмного забезпечення SPSS та Stata.

Емпіричну базу дослідження складають: а) дані 5-ї хвилі (2010 рік) Європейського соціального дослідження (ESS), що використані для аналізу та порівняння проявів соціального відторгнення в Україні та країнах Європейського Союзу, які представляють різні моделі соціальної політики; б) дані соціологічного дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні», проведеного ГО «Українським інститутом соціальних досліджень»

ім. О. Яременка» за технічної підтримки Фонду народонаселення ООН у грудні 2014 р. – січні 2015 р.; в) дані авторського пілотажного дослідження (опитано 65 студентів), проведеного у травні 2015 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з метою апробації опитувальника, розробленого із застосуванням факторіального дизайну.

Наукова новизна отриманих результатів. На основі вирішення дослідницьких завдань були отримані наукові результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Вперше:

– сконструйовано та емпірично обґрунтовано на даних масштабного всеукраїнського опитування представників групи ВПО інтегральний індекс соціального відторгнення, який на відміну від попередніх інструментів його емпіричної ідентифікації, дозволяє вимірювати соціальне відторгнення як інтегральну властивість, що включає три структурні компоненти: матеріальну депривацію, недостатність забезпечення соціальних прав громадянина, соціальну ізоляцію;

– із застосуванням факторіального дизайну опитування розроблено та апробовано інструментарій для вивчення параметрів ідентифікації соціально відторгнених груп в масових опитуваннях; інструментарій базується на оцінці респондентами обґрунтованості призначення певного обсягу державної допомоги сім'ям в залежності від різного роду складних життєвих обставин, що мають наслідком соціальне відторгнення;

– запропоновано підхід до побудови багатовимірного критерію ідентифікації соціально відторгнених груп, що базується на відхиленні вимірних значень компонентів соціального відторгнення від середнього для конкретного суспільства рівня, який характеризує прийнятний в цьому суспільстві стандарт життя; показано, що такий підхід дозволяє врахувати соціальні, економічні та культурні особливості певного суспільства, що вивчається, залишаючи при цьому можливість проведення порівняльного аналізу.

Удосконалено:

– теоретичну інтерпретацію концепту соціального відторгнення як багатовимірного процесу зменшення доступу до структурно-економічних ресурсів, до інституцій, що їх розподіляють, та недостатності соціокультурної активності індивідів або груп. На суспільному рівні соціальне відторгнення проявляється як відсутність доступу до механізмів соціальної інтеграції та ресурсів для певної частини населення. На індивідуальному рівні проявами соціального відторгнення є обмежений доступ до ресурсів, відсутність забезпеченості соціальних прав громадянина, соціальна ізоляція і брак участі у таких значущих видах діяльності, що є характерними для більшості людей у досліджуваному суспільстві.

Дістало подальшого розвитку:

– запропонований в роботах Дж. Джоель-Гісберг та К. Врумана підхід до розгляду соціального відторгнення у вимірах двох типів – дистрибутивних, пов'язаних із матеріальною деривацією і обмеженістю доступу до базових ресурсів, та реляційних, що включають соціальну ізоляцію та недостатність нормативної інтеграції; підхід адаптовано до соціоекономічних та культурних реалій сучасного українського суспільства з метою використання в розробці інструментів для масових опитувань в Україні.

Практичне значення одержаних результатів. Запропоновані критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп можуть бути використані для оцінки ефективності системи соціального захисту, формування соціальної політики щодо розподілу державної соціальної допомоги та соціальних виплат. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для підготовки університетських навчальних курсів з методології і практики вимірювання соціальних нерівностей. Інструментарій, розроблений із застосуванням факторіального дизайну опитування, може бути використаний для оцінки громадської думки відносно політичних рішень щодо розподілу державної підтримки на етапі їх підготовки для визначення міри сприйняття таких рішень громадянами країни.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки і рекомендації, подані в дисертації, є самостійним доробком автора. З наукових праць, опублікованих

у співавторстві, використано лише ті положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались на 5-х наукових конференціях: X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Держава-людина-соціальна відповідальність» (м. Київ, 2013), II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи», Міжнародній науково-практичній конференції «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості» (м. Київ, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції з соціології «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (м. Київ, 2015), Третьому Форумі Міжнародної Соціологічної Асоціації «The Futures We Want: Global Sociology and the Struggles for a Better World» (м. Відень, Австрія, 2016). Результати дисертаційного дослідження представлені в межах трьох методологічних семінарів «Survey Experiments» (м. Київ, Україна, 2014; м. Констанц, Німеччина, 2015), чотирьох практичних семінарів Навчальної програми щодо проведення досліджень в сфері ВІЛ-інфекції/СНІДу в межах Проекту МЕТІДА, проведених за підтримки PEPFAR (The President's Emergency Plan For AIDS Relief) та четвертої Літньої школи Соціальної Демократії, що проведена за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта (м. Київ, 2013).

Публікації. Зміст основних положень дисертаційного дослідження викладено у 12 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковані у фахових виданнях з соціології, рекомендованих ДАК України, з них 2 – у виданні, яке розміщено у наукометричній базі Scopus, 2 публікації у зарубіжних виданнях, з них 1 – у виданні, яке розміщено у наукометричній базі Scopus та 4 у збірках тез доповідей на наукових конференціях і круглих столах.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ

1.1. Історія виникнення концепту соціального відторгнення та його взаємозв'язок з дотичними концептами

Уявлення про причини, форми та наслідки соціальних нерівностей змінювалось з плином часу, що обумовило пошук нових моделей і концептів для їх вивчення та пояснення. З метою дослідження тих чи інших форм соціальної нерівності у межах політичного та наукового дискурсів створювались концепти та теорії, які відповідали періоду часу, в якому ці нерівності були помічені.

У другій половині ХХ століття відбулось переосмислення природи соціальної нерівності та факторів, що призводять до її виникнення. Розуміючи важливість економічних причин як засадничих для формування соціальної нерівності, почали враховуватись її неекономічні – соціокультурні аспекти. В свою чергу інструменти, створені для вивчення вразливих груп населення, були розширені шляхом включення показників, спрямованих на вимірювання аспектів благополуччя людей, не пов'язаних виключно із рівнем доходів.

Одна з ідей, що лежала в основі формування концепту соціального відторгнення (*social exclusion*), полягала у необхідності уточнення концептуального апарату, створеного для вивчення вразливих верств населення. Існуючі категорії *багатства-бідності* стали неадекватними для визначення та вивчення соціальних нерівностей [3].

Спочатку термін соціального відторгнення використовували для позначення соціально незахищених категорій населення, до яких належали люди з обмеженими можливостями, розумовими або фізичними вадами, діти, що зазнали насильства, інваліди, наркомани, злочинці, самотні батьки, маргінали, асоціальні

особи та інші «соціальні ізгої». У 1974 р. Рене Ленуар, який на той момент був державним секретарем з соціальних питань уряду Франції, зазначив, що перераховані категорії людей не охоплені системою соціального захисту[4].

Соціальне відторгнення інтерпретували як нову форму неблагополуччя, яка була помічена після реструктуризації економіки країн капіталістичних демократій у середині 1970-х років [4]. З'ясувалось, що попри економічне зростання та поступове відновлення економіки, становище представників деяких соціальних груп не змінилось і залишалось несприятливим. Імплементация державних механізмів, спрямованих на підвищення рівня життя представників вразливих верств населення, не поліпшувала їхнього становища. Сформувалось розуміння того, що певна частина населення може бути не просто бідною, а є відкинутою загальноприйнятого способу життя суспільства. Вчені почали підкреслювати той факт, що раніше бідність була "інтегрованою", тобто життєві стандарти бідних людей були низькі, але вони (люди) не виключались із соціальних мереж [5]. У колишні часи бідні не були "відторгнуті", оскільки складали більшість населення.

Виявлення відторгнених (*les exclus*) призвело до формування державних програм, спрямованих на соціальну підтримку представників вказаної групи. Ближче до кінця ХХ століття термін «соціальне відторгнення» почали використовувати для маркування нестійкості соціальних взаємозв'язків, що охоплювало наступне коло проблем: нестабільність інституту сім'ї (сімейних стосунків), зростання частки самотніх людей, проблеми соціальної ізоляції і помітне зниження рівня соціальної солідарності, заснованої на участі у спілках і взаємодії усередині громад (стосунки з сусідами) [4]. Тобто соціальне відторгнення покривало все більше проблем, пов'язаних з соціальною взаємодією людей і їх соціальною участю.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст., для країн Західної Європи проблематика соціального відторгнення стала одним із загальноприйнятих аспектів аналізу соціальної політики. Концепт був офіційно введений в науковий обіг, зміну було офіційно ініційовано Комісією ЄС і санкціоновано Європейським Парламентом, що відразу знайшло відображення в цілому ряді спеціалізованих програм по

боротьбі з соціальним відторгненням в Європі. Головним чином, зміна акцентів у понятійному апараті відбулась внаслідок розуміння необхідності трансформації державних стратегій подолання бідності у бік впровадження політики, спрямованої на зменшення соціального відторгнення [5].

Ряд досліджень і програм дії на національному та міжнародному рівнях, які спочатку були пов'язані з бідністю, були розширені за рахунок включення до них різних аспектів соціального відторгнення [6]. Зокрема, наприкінці 1980-х рр. було створено Програму Європейського співтовариства з метою Сприяння економічній і соціальній інтеграції найменш привілейованих груп у суспільстві [7].

Дискурс соціального відторгнення, ініційований у Франції, швидко поширився в інших країнах Європи. У 1989 році Рада міністрів Соціальних Справ тодішнього Європейського Економічного Співтовариства прийняла резолюцію по боротьбі з соціальним відторгненням та сприянню інтеграції і «Солідарності Європи». Білі книги, які містили пропозиції щодо формування політичних стратегій Європейського Союзу, закликали до боротьби з відторгненням і бідністю, які погіршують становище суспільства, розколюючи його на дві частини. Як наслідок, Данією, Німеччиною, Італією, Португалією, Францією та Бельгією були введені нові постанови, щодо імплементації необхідних заходів для зменшення соціального відторгнення [4].

На противагу ідеї бідності (з акцентом на використанні грошових показників) новий підхід соціального відторгнення пов'язаний з тим, у якій мірі люди «інкорпоровані» (інтегровані) до суспільства. Інкорпорація передбачає набуття людиною певних прав, які є звичайними відносно стандартного або базового рівня життя конкретного суспільстві та достатніми для її (людини) участі в основних соціальних інститутах суспільства. Один із координаторів програм, спрямованих на боротьбу з бідністю у країнах Європейського Союзу, Г. Рум (G. Room) наступним чином висловився щодо використання нового концепту соціального відторгнення: "Там, де громадяни не в змозі забезпечити свої соціальні права, вони, як правило, страждають від неблагополуччя, яке підриває їх професійну та соціальну участь. Використання більш "соціального"

концепту (соціального відторгнення) дозволяє здійснювати оцінку того, наскільки деякі групи населення позбавлені можливості бути всередині соціальних, професійних кіл та доступу до установ соціального забезпечення, що втілюють сучасне поняття громадянства"[8].

Колишній Президент Європейської Комісії Ж. Делор в 1993 році підкреслив, що концепт соціального відторгнення носить багатофакторний характер, який розкриває механізми виключення індивідів і груп із участі у соціальному обміні. Соціальне відторгнення включає бідність, але бідність повністю не покриває відторгнення, яке охоплює брак прав і обмежений доступу до соціальних інститутів, які розподіляють ресурси [9].

На початку 1990-х років мета систем соціального захисту країн Європейського Союзу була поступово трансформована від *"скорочення і подолання бідності"* до *"скорочення і подолання бідності та соціального відторгнення"*. Соціальна політика сприяння рівності була змінена на політику створення можливостей, а концепти соціального відторгнення та залучення витіснили концепції соціального захисту та забезпечення. Підхід «відторгнення – залучення» передбачав зміну моделі держави від "пасивного соціального забезпечення", яка сприяла "залежності та браку ініціативи", до держави "активного соціального забезпечення", яка заохочує "особисту відповідальність" та пропонує можливості [10].

Виникнення концепту соціального відторгнення пов'язано із тим, що функціонуючі у 1970-х рр. політика Держави соціального добробуту та система соціального страхування, були оцінені як недостатні для подолання нових різновидів неблагополуччя. Необхідність зміни напрямів соціальної політики на більш ефективні зумовила переосмислення причин і проявів нестабільного положення деяких верств населення. Соціальне відторгнення стало новим орієнтиром при формуванні програм, спрямованих на зменшення соціально-економічного неблагополуччя людей або його запобігання. Концепт соціального відторгнення як дослідницький інструмент дав змогу поєднати у собі аспекти

економічних позбавлень, що виявляються у різних проявах бідності, та відсутність соціальної участі людей і їх взаємодії.

У 2000-2001 роках концепт розглянуто в рамках двох самітів НАТО у Лісабоні та Ніцці, де вирішено, що питання соціальної згуртованості має посідати перше місце в політиці держав Європейського Союзу, а кожна країна учасниця має звітувати про досягнення поставленої мети кожні два роки [11].

У 2010 році Європейською радою ухвалено Стратегію «Європа-2020», що спрямована на розвиток стійкої і інклюзивної економіки. У рамках реалізації Стратегії сформовано мету, яка передбачає скорочення чисельності населення, що знаходиться на межі бідності та соціального відторгнення, принаймні, на 20 мільйонів людей до 2020 року [12]. Наразі концепт соціального відторгнення є одним із ключових інструментів соціальної політики Європейського Союзу [13] та в останні десятиліття впроваджується в підходи до її планування та вивчення в Україні [1].

У межах політики Європейського Союзу виникнення соціального відторгнення пояснювалось швидкими соціально-економічними перетвореннями, які відбувались у європейських суспільствах поза його межами. Індивіди ставали відторгненими через зміни у функціонуванні ринку праці, процеси міграції, втрату сімейних та інших соціальних зв'язків. Способи зменшення соціального відторгнення, декларовані політикою Європейського Союзу, полягають не тільки у наданні доступу виключно до ринку праці, але й до соціальних сервісів (соціального захисту, освіти, закладів медичного забезпечення тощо), заходів попередження виникнення соціального відторгнення та його зменшення серед вразливих верст суспільства [14].

У 2016 році в Україні схвалено "Стратегія подолання бідності", де зазначено, що забезпечення права на захист від бідності та соціального відчуження (відторгнення) є одним із головних напрямів Європейської соціальної хартії (переглянутої), яка ратифікована Верховною Радою України у 2006 році. В межах Стратегії окреслено ряд завдань, пов'язаних з зменшенням соціального

відторгнення серед груп ризику в Україні, а також йде мова про необхідність в удосконаленні вимірювання бідності та соціального відчуження в Україні [2].

Концепт соціального відторгнення не був сформований миттєво, його поява у науковому та політичному дискурсах пов'язана з переосмисленням дослідницьких інструментів для ідентифікації груп, що потребують допомоги та процесів, які характеризують розрив соціальних зв'язків.

Адекватне використання концепту в емпіричних соціологічних дослідженнях і проведення процедури вимірювання соціального відторгнення вимагає встановлення його відношень із іншими дотичними концептами.

Концепт *бідності (poverty)*, один із перших інструментів, який використовували для ідентифікації і вивчення груп, що потребують допомоги [15]. Під бідністю розуміють *таке економічне становища індивіда або групи, при якому вони не можуть самотійно сплатити вартість необхідних благ* [16].

У загальному сенсі бідність пов'язана з дефіцитом ресурсів та неможливістю задовольнити мінімальні потреби. Існують різні підходи до дослідження та вимірювання бідності, в межах яких розрізняють такі її типи: а) *абсолютна* бідність. Її визначають, спираючись на оцінку фінансової можливості придбати товари. У такому випадку, до бідних відносять тих, хто не може забезпечити собі споживання основних благ за найнижчими цінами ринку; б) *відносна* бідність, яку встановлюють за *відносним* критерієм, визначаючи 40-50% від значення середнього доходу (у суспільстві, що досліджується), відносячи до бідних тих, чий рівень доходів не перевищує фіксованої межі; в) *суб'єктивна* бідність. Її оцінюють відповідно до уявлення пересічних громадян щодо мінімального щомісячного рівня доходу, притаманного бідній людині [17].

Отже дослідження та вимірювання бідності передбачає застосування певних способів ранжування індивідів на підставі критеріїв їх матеріального добробуту. У той час як вимірюючи соціальне відторгнення, дослідник не обмежується монетарними показниками. Ю. Б. Савельєв зазначає, що соціальне відторгнення не означає обов'язково кінець бідності, оскільки, "бідність є матеріальною проблемою розподілу, а соціальне відторгнення – це проблема соціальних

відносин" [10]. П. Абрахамсон [5] розводячи концепти бідності та соціального відторгнення підкреслює: "Бідність є класичним феноменом, який має відношення до епохи ранньої індустріалізації, пов'язаним з тим, що більшість робітничого класу експлуатується буржуазією". Вчений робить наголос на тому, що соціальне відторгнення є постмодерністським еквівалентом бідності та має відношення до процесів, пов'язаних з утворенням меншості у суспільстві, яка утворюється, коли маргіналізується від суспільства середньої маси, тобто більшості (mainstream). Водночас обидва концепти асоціюються з двома протилежностями: бідність з багатством, а соціальне відторгнення з інтеграцією.

Вважають, що бідність може призвести до відторгнення у разі тривалого, багаторічного наростання матеріальної депривації [18]. Концепт *матеріальної депривації (material deprivation)* склався у ході розвитку підходів до дослідження бідності. Матеріальну депривацію визначають як відсутність ресурсів, необхідних для підтримання звичайних або принаймні широко прийнятих стандартів споживання, умов життя у конкретному суспільстві. Тобто йде мова про індивідів та домогосподарства, які мають обмежений доступ до ресурсів у порівнянні з тим, що має середній індивід та сім'я у цьому суспільстві [19].

Одним з способів вимірювання матеріальної депривації є побудова індексу багатовимірної депривації. Подібний індекс являє собою агрегований сумарний результат найбільш значущих позбавлень, які присутні у респондентів на момент проведення обстеження [20]. У перелік таких позбавлень може входити: неможливість дозволити собі вживання м'ясних і рибних страв хоча б раз на тиждень, відсутність грошей на необхідні ліки, брак коштів на оновлення і ремонт одягу тощо [17].

Бідність як низький рівень доходу та брак матеріальних ресурсів (матеріальних благ) розглядають у якості важливих індикаторів соціального відторгнення [21]. Володіння певним рівнем матеріальних ресурсів є необхідною умовою для участі в діяльності, властивій тому чи іншому суспільству [19]. Однак, низький рівень доходу є фактором ризику виникнення відторгнення. В той же час, матеріальна депривація – один із компонентів концепту соціального

відторгнення [22]. Соціальне відторгнення не обмежується тільки бідністю, а свідчить про розрив соціальних зв'язків із суспільним цілим.

Окрім теоретичних конструктів, пов'язаних із матеріальним благополуччям, соціальне відторгнення перетинається з іншими концептами, які характеризують розрив соціальних зв'язків індивіда або групи з суспільством. Дотичним до соціального відторгнення є концепти аномії і соціального відчуження.

Соціальне відчуження (*alienation*) розглянуте рядом класиків соціологічної думки та сучасними дослідниками. Одним із перших концепт «відчуження» запропонував К. Маркс [23, 24]. Ним було викоремлено чотири форми відчуження:

- відчуження від продуктів своєї праці, оскільки те, що він зробив, присвоюється іншими і більше йому не підвладне;
- відчуження від роботи, коли вона стає чужою діяльністю, яка не приносить внутрішнього задоволення, нав'язується робітникові ззовні, втрачає якість самодостатньою мети і представляє собою вимушену працю, яка виконується за чийось наказом. Робота стає товаром, уся цінність якого полягає у можливості його продажу;
- відчуження від людської природи або свого «родового буття» через те, що виробнича діяльність позбавлена специфічних людських якостей, які відрізняють її від діяльності тварин, а отже, визначають людську природу;
- відчуження внаслідок трансформації капіталізмом соціальних відносин у ринкові, коли людей оцінюють відповідно їх ринкової позиції, а не на підставі їх людських якостей.

Поступово концепт відчуження почали пов'язувати з почуттям відокремленості від суспільства, незадоволеності ним, відчуттям морального занепаду або почуття безсилля перед обличчям непорушності соціальних інститутів. У цьому випадку концепт відчуження більше схожий з аномією [24]. За Е. Дюркгеймом, на рівні суспільства аномія (*anomie*) [25, 26] є характеристикою соціальних інститутів, які недостатньо виконують регуляторні функції, передбачені нормативними та моральними приписами у суспільстві.

Аномія характеризує функціональну неузгодженість процесу розподілу праці у період трансформації суспільства [27]. На індивідуальному рівні аномія (anomia) є психологічною властивістю людини, яка виникає внаслідок соціальної аномії, яка проявляється у почутті відчуження, безпорадності, безсилля та самотності. За Р. Мертоном [28] проявом аномії є неузгодженість визначених (легітимних) культурних цілей суспільства та інституційні засобів їх досягнення, які визначені державою.

Критерії вимірювання соціального відчуження і аномії перетинаються. Вимірюючи відчуження, М. Сімон інтерпретує його як специфічне переживання індивіда та пропонує ідентифікувати його у просторі наступних вимірів: 1) почуття соціального безсилля (powerlessness), як відчуття індивідом неможливості вплинути на соціально-політичні події; 2) безнормність (normlessness), як високий ступінь очікування того, що для досягнення чогось потрібно використовувати соціально неспітримувані моделі поведінки; 3) втрата сенсу життя (meaninglessness), коли індивіду незрозуміло, у що йому слід вірити; 4) ізольованість (isolation) відчуження від панівних цілей і стандартів суспільства; 5) самоусунення від суспільства (self-estrangement) неспроможність індивіда знайти заняття, що варте його уваги [29, 30]. У запропонованих параметрах почуття соціального безсилля і безнормність використовуються для вимірювання аномії [31].

Вимірювання аномії за Л. Сроулом передбачає застосування п'яти параметрів: 1) відчуття людини, що громадські лідери віддалені від нього і байдужі до його потреб; 2) песимістичне сприйняття людиною соціального порядку як переважно непостійного і непередбачуваного; 3) відчуття людини стосовно того, що вона і подібні їй відкочуються назад від уже досягнутих цілей; 4) відчуття індивідом безглуздості самого життя»; 5) відчуття, що мережа міжособистісних контактів є непередбачуваною й не надає необхідної підтримки [32].

Концепти відчуження, аномії і соціального відторгнення характеризують розрив соціальних зв'язків індивіда з суспільством. Проте, критерії, які

використовують для вимірювання відчуження і аномії, ґрунтуються виключно на суб'єктивних оцінках сприйняття навколишнього світу. Зазначені концепти, на противагу соціальному відторгненню, оминають аспекти, пов'язані з гарантованими державою правами та матеріальним добробутом людей.

Дотичним до відторгнення концептом, який також описує розрив зв'язків індивіда, але вже більшою мірою описуючий розрив зв'язків з локальною громадою, є маргіналізація. Першим цей термін почав використовувати американський соціолог Р. Парк [33]. У широкому трактуванні виявом маргінальності може бути втрата об'єктивної приналежності індивіда до конкретної спільноти без подальшого входження в іншу і втрата його суб'єктивної ідентифікації з певною групою [15]. Маргіналізація проявляється у певного роду ментальному конфлікті, що заважає входженню до нової громади (суспільства)[34]. Отже, у класичній інтерпретації маргіналізації йде мова про соціокультурну ізоляцію, неготовність прийняти нові цінності та норми, притаманні громаді (суспільству), де проводиться дослідження.

Виділяються три виміри процесу маргіналізації: а) економічний – як відсторонення від діяльності і споживання; б) політичний – позбавлення права виборів; відсторонення від участі у звичайній політичній діяльності і від доступу до формального політичного впливу; в) соціальний – втрата соціального престижу: декласування, стигматизація маргінальних груп [35, 36]

Взаємопов'язаним із соціальним відторгненням концептом є соціальна адаптація (*social adaptation*). Під адаптацією розуміють пристосування організму до умов його навколишнього середовища, який є сприятливим для їх співіснування та розвитку; або процес, за допомогою якого така єдність виникає, досягається та підтримується [37].

Соціальна адаптація є процесом, що забезпечує соціальну інтеграцію індивідів на основі взаємодії їх індивідуальних ціннісно-нормативних систем із втіленими у соціальних інститутах ціннісно-нормативними системами [38]. Процес адаптації виникає внаслідок зміни умов існування індивідів або груп і триває доти, доки нові умови існування не стануть для них звичними.

Результатом процесу соціальної адаптації людей є певна ступінь задоволення функціональних потреб індивіда (соціальної групи) [39]. Тому результатом процесу соціальної адаптації людей є певна ступінь задоволення функціональних потреб індивідів. Адаптовані індивіди або групи здатні задовольнити свої функціональні потреби, а неадаптовані – нездатні це робити.

Засобами соціальної адаптації виступають різні форми (стратегії) адаптивної поведінки, що спрямовані на пристосування до соціально-економічних і соціокультурних змін. Різні форми такої адаптивної поведінки та її можливих наслідків визначені у роботах класиків соціологічної думки і сучасних дослідників [40, 41].

Соціальна адаптація включає два компоненти: соціокультурну адаптацію та психологічну адаптацію [42]: перша пов'язана з ефективністю поведінкових практик у новому культурному середовищі; а друга з тим наскільки комфортно і щасливо людина почуває себе в умовах нової культури, чи відчуває неспокій, недоречність своєї присутності у громаді.

З метою вимірювання соціальної адаптації використовують показники, пов'язані: а) із задоволеністю-незадоволеністю життям; б) самооцінкою результативності своєї діяльності, що полягає у здатності змінювати умови свого життя; в) мірою упевненості у майбутньому; г) ретроспективну оцінку сприятливості свого становища у порівнянні з минулими умовами життя; д) суб'єктивну оцінку міри своєї пристосованості до теперішніх умов існування [43, 44]. Дж. Беррі виокремив наступні типи адаптаційних стратегій: *інтеграція* (об'єднання з новим середовищем); *асиміляція* (поглинання новим середовищем); *сепаратизм* (культурна замкнутість); *маргіналізація* (обмеженість соціальних зв'язків, прикордонний стан) [45].

Соціально відторгнена людина не може отримати доступ до усереднених стандартів життя, що доступні для більшості у суспільстві. Тому соціальне відторгнення може бути результатом процесу адаптації, проявом якого є відсутність можливостей задовольнити свої функціональні потреби у рамках прийнятих, усереднених стандартів. Такі усереднені стандарти включають не

тільки споживання благ та доступ до ресурсів, а також містять різні види соціальної участі та соціальної взаємодії.

Наступним пов'язаним із соціальним відторгненням концептом є *дискримінація*. Дискримінація – несправедливе або негативне ставлення до людини (групи людей), виражене в дії чи бездіяльності й прямо чи опосередковано пов'язане з певною ознакою цієї людини (групи людей). Наприклад, дискримінація наявна у випадку поводження однієї людини щодо іншої не з тією мірою поваги, яка була б виказана третій людині у подібній ситуації [46]. Вважають, що соціальне відторгнення може виникати внаслідок систематичної дискримінації людей на основі їх етнічної або расової приналежності, віросповідання, сексуальної орієнтації, статі, віку, інвалідності, ВІЛ статусу, статусу мігранта тощо. Дискримінація може зустрічатись у державних установах, навчальних закладах, закладах медичного обслуговування тощо [47]. У цілому, соціальне відторгнення як випадіння індивідів або домогосподарств із "мейнстріму" не зводиться лише до окремих форм дискримінації [48] як бар'єрів у доступі до соціальних інституцій та ресурсів, які вони забезпечують і розподіляють.

У «Доповіді про людський розвиток 2011» йде мова про те, що кожна людина має ряд індивідуальних характеристик, які можуть бути розглянуті у якості ризиків соціального відторгнення. Соціальне відторгнення може бути пов'язане зі етнічною приналежністю, мовою, статтю, релігією, віком, станом здоров'я, рівнем освіти, сексуальною орієнтацією, релігійними переконаннями та інвалідністю, а також з соціально-економічним статусом [1].

Довготривала дискримінація, недостатній рівень доходів та інші прояви соціального відторгнення можуть призводити до подальшого скочування індивіда на соціальне дно суспільства. У північноамериканській традиції (Сполучені Штати Америки) для вивчення представників таких неблагополучних категорій населення, які належать до груп соціального дна, застосовують терміни *андерклас*. Андерклас можна ототожнити з Марксовим поняттям "люмпен пролетаріату". Концепт використовується по відношенню до бідних, які належать

до расових та етнічних груп та характеризуються девіантною, кримінальною поведінкою. У визначенні П. Соундерса [49, 55] ця група ідентифікується з усіма тими, хто займає маргінальне становище в суспільстві, не володіє ніякою власністю і використовує державну (суспільну) підтримку в задоволенні своїх найважливіших потреб.

Потрібно зазначити, що маргінальна особистість та представник андеркласу не є тотожними. Останній у більшості випадків пов'язується із проявом делінквентної (злочинної) поведінки, тоді як маргінальна особистість не обов'язково є представником соціального дна.

Всі зазначені процеси та явища призводять до порушення соціального порядку та втрати взаємозв'язків індивідів і груп з суспільством. Досліджуючи соціальне відторгнення, його протиставляють соціальному залученню (*inclusion*), інтеграції (*integration*).

Згідно одному з визначень, соціальне залучення забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, які необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, в якому вони живуть [1].

Т. В. Гришина [51] інтерпретує соціальне залучення як багатомірний процес участі соціальної групи в суспільному житті, що включає доступ до основних структурних ресурсів. Автор у своєму дослідженні вимірює соціальне залучення як обсяг (частота контактів) та якість соціальних контактів (наявність можливостей для отримання матеріальної допомоги та моральної підтримки), громадсько-політичну (участь у виборах, почуття близькості до однієї з партій, участь у роботі громадських організацій, підписання петицій) та економічну форми участі (необхідність скорочення сімейних витрат за останні 36 місяців).

У дискурсі Європейського Союзу [52, 4, 53] соціальне відторгнення застосовується з метою опису соціальних проблем, а соціальне залучення для пов'язано з членством, належністю до певної групи та спільноти.

Головним атрибутом соціального відторгнення є брак участі в основних формах діяльності, доступних для більшої частини населення – конкретного суспільства, що вивчається [47, 54], зокрема, це підкреслено у наступних визначеннях:

– соціальне відторгнення є комплексним процесом, що діє у різних напрямках і вимірах. Вчені відмічають, що феномен включає в себе відсутність або перекриття доступу до ресурсів, соціальних прав, товарів, сервісів і нездатність брати участь в нормальних соціальних відносинах та діяльності, що доступна для більшої частини населення в економічній, соціальній, культурній або політичній сферах. Все це впливає на якість життя індивідів та на рівність і згуртованість суспільства в цілому [55, 56].

– людина є соціально відторгнутою, якщо: (а) вона проживає в межах певної громади; (б) через причини, що знаходяться поза межами її контролю вона не може брати участь у нормальній діяльності, характерній для більшості членів цієї громади; (в) однак людина хотіли би брати участь у такій діяльності [57, 54].

– соціальне відторгнення [58] – відсутність або відмова у доступі до суспільних відносин, соціальних звичаїв і видів діяльності, у які залучена переважна більшість людей у досліджуваному (у цьому випадку британському) суспільстві».

Ю. Б. Савельєв [59] пропонує вимірювати соціальне залучення шляхом визначення міри участі соціальних агентів, що виражає їх активну та пасивну громадянську участь. Спираючись на теорію Т. Г. Маршала [60] вчений виокремлює наступні виміри громадянської участі: політичну, громадянську та соціальну. У такому разі, соціальне залучення пов'язане з бажанням та вмінням людей використовувати свої права – активною громадянською позицією, що в кінцевому випадку призводить до розвитку суспільства [61].

Тобто відсутність соціального відторгнення не є досягненням певного соціального залучення (нульової точки відліку), мова йде про можливість більш активної соціальної участі, що перевищує усереднені стандарти споживання та взаємодії. Співставляючи залучення та відторгнення їх співвідношення можна схематично продемонструвати на шкалі від нуля (повного залучення) до одиниці

(повного відторгнення). Згідно з таким підходом до інтерпретації соціального залучення, його (залучення) можна уявити як нульову точку на шкалі відторгнення [10], тобто йде мова про відсутність останнього.

Проте, існування людини як соціального створіння пов'язано з включеністю до цілого ряду типів соціальної участі, але в певний момент існування середньостатистична людина не може бути залучена одразу в усі можливі її різновиди (сфери життєдіяльності). З точки зору відсутності соціального відторгнення, людина має бути залучена до тих різновидів соціальної участі, які дозволили б їй підтримувати середні стандарти життя конкретного суспільства, що включають споживання матеріальних благ і соціальну взаємодію.

Під соціальною інтеграцією розуміють процес об'єднання в єдине ціле, упорядкування, структурування раніше розрізнених, невпорядкованих явищ, частин цілого [62]. Інтеграцію інтерпретують (Н. Луман) як зменшення ступенів свободи приватних соціальних систем. Міра свободи визначається зовнішніми кордонами соціальної системи і відокремленого таким чином внутрішнього та навколишнього світів цієї системи [63]. Важливою відмінністю між соціальною інтеграцією та солідарністю є можливість примусового характеру першої і добровільний характер другої.

На мікрорівні, соціальному відторгненню можна протиставити соціальне залучення, яке передбачає соціальну участь, а на макрорівні, соціальному відторгненню протистоїть соціальна інтеграція та солідарність.

Порівняння концепту соціального відторгнення з іншими концептами дозволило зробити висновок про те, що вивчаючи його, значну увагу приділяють усередненим стандартам життя, доступним більшості в суспільстві, яке вивчають. Досліджуючи соціальне відторгнення дослідники виокремлюють такі його атрибути: відсутність участі в діяльності, характерній для більшої частини членів громади, брак значимих соціальних стосунків, недостатність доступу до ресурсів та забезпеченості прав громадянина. Це дозволяє зробити висновок про те, що концепт соціального відторгнення є багатовимірним та має складну структуру.

1.2. Підходи до вивчення соціального відторгнення

У програмах соціального захисту країн Європи вирішення «соціальних питань» розглядають у межах двох підходів: англосаксонського (англо-американський лібералізм) та континентального [6]. З одного боку формування концепту соціального відторгнення відбулось в межах французької традиції, де увага приділяється вивченню соціальної згуртованості, солідарності, підкреслюється важливість колективних цінностей і норм, а також ризик виникнення соціального відчуження та аномії. З іншого боку, корені концепту простежуються у англосаксонській традиції дослідження соціальної нерівності, бідності та відносної депривації, де увага приділяється дослідженню нерівного доступу до доходів, товарів і послуг, громадянських прав [64, 65].

Англосаксонський підхід виник у межах традиції дослідження бідності, що протягом більше ніж ста років формувалась у Великобританії. Зокрема, йдеться про роботи Т. Мальтуса, А. Сміта, Ч. Бута, С Раунтрі та М. Харрінгтона [15], у яких вчені приділяли увагу вивченню спроможності представників вразливих верств населення задовольняти свої потреби, здійснювали спроби оцінки чисельності груп, які потребують допомоги та намагались сформуванати критерії для визначення межі бідності. У межах підходу увага була зосереджена на розподілі економічних благ між соціальними верствами та наслідкам такої соціальної нерівності. Підхід акцентує увагу на індивідуальній свободі, рівних правах для усіх громадян. Соціальна інтеграція трактується переважно як результат вільного вибору відносин людей між собою та державою. Попри те, що доступ до механізмів інтеграції може бути відкритим, існує ймовірність небажання індивіда скористатись ними. Основоположним принципом тут виступає індивідуалізм, хоча причини соціального відторгнення полягають не

лише в індивідуальних перевагах людей, але також у структурах, створених з метою кооперації і конкуренції – ринках, асоціаціях тощо.

Соціальне відторгнення можуть розглядати як результат поглиблення спеціалізації: соціальної диференціації, розподілу праці і суспільних сфер. Основою спеціалізації на ринку праці виступають індивідуальні здібності та відмінності.

Континентальний підхід орієнтований на створення соціальної солідарності та інтеграцію (залучення) усіх громадян до суспільного життя. У межах підходу увага фокусується на реляційних аспектах життя людей, що полягають у недостатності соціальної участі людей, браку можливостей впливати на своє життя та відсутності соціальної інтеграції [8]. З одного боку, це підхід передбачає визнання прав спільнот на захист їх цілісності, з іншого – потребує поваги прав будь-яких меншин, які не замахуються на цілісність цієї спільноти. Відторгнення розглядається переважно як наслідок групової монополії, примусовості соціального порядку, що служить інтересам інтегрованих індивідів [66].

Відмінність зазначених підходів полягає у факторах і способах досягнення соціальної інтеграції європейських країн та бар'єрах її досягнення. Сутність англосаксонської моделі полягає у тому, щоб люди з низьким рівнем людського капіталу мали можливість бути залученими до ринку праці [67]. З точки зору континентального підходу підкреслені необхідності інтеграції усіх та можливості індивідуального вибору у процесах суспільного залучення та інтеграції згідно з англосаксонським підходом.

Одним із підходів до інтерпретації соціального відторгнення є класифікація трьох парадигм (солідарності, спеціалізації та монополії), сформованих на основі політичних ідеологій і соціологічних теорій, яка запропонована Х. Сільвер [4]:

– *«парадигма солідарності»*, витоки якої укорінені у французькому республіканізмі, виходить з того, що соціальне відторгнення є результатом розпаду органічних і механічних соціальних зв'язків (або «соціальної солідарності»). Соціальні зв'язки представляють систему прав і обов'язків, що регулюють розвиток суспільства;

– «*парадигма спеціалізації*» зароджена у межах англо-американської традиції лібералізму ґрунтується на поділі праці та відокремлення соціальних сфер. Згідно їй відмінності між індивідами, а як наслідок соціальна диференціація і спеціалізація на ринку та в соціальних групах є нормальним явищем. Соціальний порядок розглядається як мережа добровільних обмінів між автономними індивідами і соціальними групами на основі їх інтересів, цінностей і мотивів. Таким чином, відторгнення виникає тоді, коли в суспільстві поділ соціальних сфер є неадекватним. Неадекватність їх поділу виникає внаслідок застосування невідповідних правил регуляції, наявності бар'єрів у обміні ресурсами та низькій мобільності між сферами;

– основою «*парадигми монополії*» є ліва ідеологія та концепції К. Маркса і М. Вебера. Тут соціальний порядок розглядають як примусовий, йому властиві несправедливі й ієрархічні владні відносини, у рамках яких індивіди, що мають засоби виробництва, а, отже, владу та ресурси, намагаються зберегти своє домінування над тими, у кого такі ресурси відсутні. У цьому випадку, відторгнення є наслідком взаємодії людей, що виникає на основі класової приналежності, соціального статусу і політичного впливу, які використовують у інтересах залучених і підсилюють пригнічення відторгнутих.

Інший підхід щодо пояснення соціального відторгнення запропонований Р. Левігас. Дослідниця зазначає, що оплачувана праця є одним із механізмів зменшення соціального відторгнення та збільшення рівня соціальної згуртованості у суспільстві. Р. Левігас [68, 10] вказує на нерівність позицій, через які здійснюється доступ до ринку праці та на існування дискримінації неоплачуваної праці. За результатами аналізу політики уряду Т. Блера у Великобританії, дослідниця виділила три "дискурси" соціального відторгнення та відповідних стратегій суспільної інтеграції, основним механізмом яких є оплачувана робота [69]:

– «*дискурс перерозподілу благ*» (RED, the Redistributionist Discourse), тісно пов'язаний із цінностями і політикою соціальної демократії. Бідність і нерівність в суспільстві – явища, які призводять до соціального відторгнення та

перешкоджають суспільній інтеграції. У межах даного дискурсу перерозподіл влади, багатства та ресурсів розглядають у якості механізмів зменшення соціального відторгнення. Досягнення цього можливе за умови надання повноправного «громадянства» через забезпечення політичних, соціальних, економічних і культурних прав для всіх членів суспільства;

– *«моральний дискурс андеркласу»* (MUD, Moral Underclass Discourse) відноситься до неолібералізму та неоконсерватизму, що превалювали у Великобританії та Сполучених Штатах Америки протягом двох останніх десятиліть ХХ століття. Цей дискурс пов'язує соціальне відторгнення з моральними установками та поведінкою його носіїв, зокрема, залежністю від соціальної допомоги, зловживанням підтримкою системи соціального захисту. Вважають, що така інтерпретація джерел відторгнення не враховує структурні чинники його появи, здебільшого звинувачуючи відторгнених у тому, що вони самі винні у тому, що опинились у складних життєвих обставинах. Основним механізмом подолання соціального відторгнення є обмеження системи соціального забезпечення та надання підтримки тільки найбільш вразливим категоріям населення і зменшення залежності від соціальної допомоги тих, хто може працювати;

– *«дискурс соціальної інтеграції»* (SID, the Social Integrationist Discourse) звужує ідею соціального залучення та інтеграції до участі в оплачуваній роботі [70]. Так само як і дискурс MUD, SID ігнорує структурні фактори відторгнення уникаючи широкого впровадження пільг. Такий підхід визначає дихотомію залучений/відторгнутий як зайнятий/незайнятий, обмежуючи пошуки соціального відторгнення у середині групи залучених – тих, хто працює. Цей підхід, усуває необхідність врегулювання та формування політики щодо вирішення проблем заробітної плати, умов праці, класових нерівностей, гендерної або етнічної дискримінації тощо.

М. Кастельс зазначає, що соціальне відторгнення перешкоджає доступу індивідів або груп до позицій, які могли б дозволити їм автономно існувати в

рамках соціальних стандартів даного суспільства. Такою позицією, зокрема, може бути робоче місце із регулярною заробітною платою [71].

Поєднання наукового та політичного дискурсів також відображено у «*підході на основі можливостей*» нобелівського лауреата А. Сена [72], що заснований на ідеях «дій» і «можливостей». На думку А. Сена, для того, щоб вести благополучне життя, необхідний справедливий розподіл свобод і шансів для його досягнення. «Дії» можна розглядати як різні результати, яких може досягти людина (наприклад бути здоровим, брати участь у громадській діяльності, і т.д.), в той час як «можливості» – реальні шанси досягти таких результатів (здатність бути здоровими, здатність брати участь в суспільстві, і так далі).

А. Сен, зазначає, що соціальне відторгнення виникає тоді, коли індивід позбавляється можливості робити ті дії, які він вважає необхідними. Розуміння соціального відторгнення як відносної і багатомірної депривації є підсумком розвитку цієї концепції у соціально-політичному дискурсі та пов'язаних з ним соціальних теоріях. А. Сен найкращим чином висловив сутність такого підходу: відторгнення – це виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим проявом *бідності спроможностей*, по-друге, може призводити до інших депривацій, що у свою чергу ще більше обмежують життєві можливості [10, 72].

За результатами огляду формування політичного дискурсу можна помітити, що основну увагу зосереджено на питаннях, пов'язаних з соціальною участю індивідів і груп у суспільстві, їх доступом до соціальних благ, роботи, забезпеченістю прав громадянина, ефективністю функціонування соціальних інститутів суспільства та проблемою соціальної інтеграції.

Концепції, пов'язані з проблематикою соціальної інтеграції апелюють до двох напрямів пояснення джерел її утворення. *Перший* постулює зовнішній примусовий характер процесу формування соціальної інтеграції. Відповідно до *другого підходу*, соціальна інтеграція виникає на основі добровільної взаємодії між індивідами. Тут на перший план виходить протилежний підхід: «соціальна

реальність, має специфічне значення та структуру для діючих і мислячих індивідів [4].

Згідно з першим підходом, становлення концепту соціального відторгнення пов'язують із теоріями та концепціями, присвяченими вивченню елементів соціальної структури суспільства, соціальних інститутів, які зумовлюють соціальне відторгнення індивідів і соціальних груп. Проявом соціального відторгнення є недостатність забезпечення соціальними інститутами належної соціальної інтеграції. До них належить ринок праці, різного роду соціальні структури, що пов'язані з наданням освіти, правовим захистом тощо. Тобто ті структури, які можуть визначати позиції людини або групи у суспільстві.

Основи концепту соціального відторгнення можна відстежити у межах *структурного функціоналізму* та класичних соціологічних дослідженнях, присвячених вивченню соціального порядку і суспільної єдності. Неофункціоналізм ґрунтується на розумінні суспільства як поліінституційної системи, існуючої завдяки незалежним, об'єктивно заданим відносинам. У рамках такого підходу, соціальне відторгнення тлумачать як наслідок недостатності узгодженого функціонування соціальних інститутів.

Ідея «втрати спроможності» забезпечувати соціальну інтеграцію у суспільстві походить від функціоналістського підходу, а сам концепт соціального відторгнення найбільше пов'язують з теорією Е. Дюркгейма. Вчений розглядав схожу проблему, що полягає у наступному: «яким чином у періоди швидких соціально-економічних змін і трансформацій підтримується соціальний порядок?». Так само використання концепту у програмах Євросоюзу пов'язано з недостатністю інтеграційних механізмів наступних підсистеми суспільства: демократичної та правової, ринку праці, державної системи соціального забезпечення, сім'ї і громади [7].

Е. Дюркгейм досліджував спільне існування індивідів, використовуючи концепти соціальної солідарності та аномії. Згідно його концепції суспільство є органічною цілісністю, що складається з соціальних інститутів, кожний з яких виконує свою функціональну роль, а соціальний порядок забезпечує соціальна

солідарність – органічна або механічна. Основою механічної солідарності є повне розчинення індивідуальної свідомості у колективній. Органічна солідарність утворюється в процесі розподілу праці, об'єднуючи людей на основі розподілу функцій праці. Е. Дюркгейм вказує, що розподіл праці, виконує роль, «яку колись виконувало суспільна свідомість, утримує разом соціальні агрегати вищих типів».

Взаємодія індивідів виникає внаслідок необхідності отримати вироблене іншими з метою забезпечення власного добробуту. На основі такої взаємозалежності утворюються соціальні зв'язки [27]. Соціальна інтеграція, основою якої є диференціація індивідів на основі поглиблення їх спеціалізації, забезпечується завдяки постійній людській взаємодії та функціонуванню регуляторної нормативно-ціннісної системи, що спрямовує дії індивідів – системі права.

З цього приводу Х. Сільвер описує парадигму солідарності, що є домінуючою у Франції. У такого підходу соціальне відторгнення розглядають як результат поступового руйнування соціальних зв'язків, що пов'язують людину з суспільством. Здебільшого ідеться про культурні та моральні зв'язки, аніж економічні. Дослідниця вважає, що культурні кордони призводять до конструювання дуалістичних категорій сприйняття навколишнього світу, визначаючи бідних, безробітних та представників етнічних меншин, у якості девіантних аутсайдерів [4]. Тобто фактично мова йде про те, що ті, хто не залучений до суспільно значимої і загальноприйнятої діяльності виключаються з суспільства. Це відображує більше ніж просто відсутність необхідних доходів.

Подальший розвиток вихідної органічної моделі Е. Дюркгейма, реалізований у межах неофункціоналізму, сприяв розумінню того, що суспільство складається з взаємопов'язаних підсистем, а саме [6]:

- *економічної*, яка функціонує за принципом конкуренції та інтегрує відповідно до принципу корисності. Функціонування цієї системи можливо доти, доки вона забезпечує достатні можливості та задовольняє потреби індивідів;
- *політичної*, яка функціонує за принципом влади та інтегрує відповідно до принципу підпорядкованості. Система функціонує до тих пір, поки вона

забезпечує достатню легітимність індивідуальних інтересів для реалізації спільних цілей;

– *культурної*, яка функціонує відповідно до принципу цінності зобов'язань і інтегрує відповідно до принципу нормативності. Система функціонує так довго, як функціонуюча спільна символічна система достатньо виражає різноманітність індивідуальних цінностей;

– *група*, яка функціонує за принципом взаємної прихильності й інтегрує відповідно до принципу консенсусу. Ця система функціонує так довго, як комунальний порядок є досить сильним, щоб підтримувати солідарність між окремими членами спільноти [73].

У руслі теорій структурного-функціоналізму аспекти дослідження відторгнення можна знайти у концепціях Н. Лумана. Вчений визначає соціальне відторгнення як певний механізм, що виконує функцію соціальної інтеграції і згуртованості, допомагаючи відрізнити "своїх" від "чужих". Н. Луман інтерпретував залучення та відторгнення (інклюзію-ексклюзію), як механізми інтеграції. Вчений вважає, що соціальний статус індивіда здобувається індивідом особисто (самостійно). Тому важливу роль у житті людини відіграє її участь у різноманітних формах суспільного життя. Вчений вважає, що існує метакод залучення – відторгнення, деякі люди є особистостями, залученими до функціональних систем, у той час як інші – істоти, які намагаються дожити до завтра. Цитуючи Т. Парсонса, Н. Луман [74] відзначає, що той розуміє під залученням (інклюзією), комплекс моделей соціальної дії, здійснюваних з метою забезпечення «статусу більш-менш повного членства у більш великій і згуртованій соціальній системі». У сегментарних суспільствах залучення визначається приналежністю індивіда до одного з сегментів. Соціальне відторгнення існує тільки за умови існування залучення, яке є формою визнання людини у суспільстві. Водночас, наявність відторгнених демонструє соціальну згуртованість і створює умови для специфікації залучення.

Тобто у загальному сенсі вчені інтерпретують соціальне відторгнення як багатовимірний, динамічний процес часткового або повного відгородження від

будь-якої із підсистем суспільства – соціальної, економічної, політичної або культурної, які зумовлюють соціальну інтеграцію індивідів [75, 76, 77].

В межах структурних підходів і функціональних концепцій особливу роль у формуванні досліджуваного концепту зіграло виникнення *теорії громадянських і соціальних прав* Т.Г. Маршалла. За висловлюванням Г. Рума: "Люди страждають від соціального відторгнення, коли: а) перебувають у невідповідному становищі з точки зору освіти, кваліфікації, зайнятості, житлових, фінансових ресурсів тощо; б) їхні шанси отримати доступ до основних соціальних інститутів, які розподіляють ці життєві шанси, є значно нижчими, ніж у решти населення; в) подібні обмеження тривають у часі" [78, 5].

Т.Г. Маршалл [60] визначив три важливі елементи громадянства: громадянські, політичні та соціальні права. Громадянські права забезпечують індивідуальну свободу, що полягає у свободі особистості, слова, думок, віросповідання, дають право власності та укладання договорів, право на правосуддя. Виконання та забезпеченням таких прав входить до функціональних обов'язків судової системи. Політичні права гарантують участь у реалізації політичної влади в якості виборця, що володіє політичною автономією. Цей тип прав забезпечується парламентом та органами місцевого самоврядування. Соціальні права включають широкий спектр прав – від права на певний рівень економічного добробуту, права жити цивілізованим життям відповідно до чинних суспільних стандартів до права на залучення до культурної спадщини.

Розширення громадянських прав зумовило зміни у сучасному капіталістичному суспільстві. Громадянські, політичні та соціальні права модифікували очікування всіх груп і, таким чином, змінили природу системи нерівностей. Це призвело до зниження значення класових та економічних нерівностей, хоча і не відкинуло їх з систем інтерпретації суспільної організації загалом. Ідея громадянства стала вимогою рівності усіх, водночас, по замовченню зберігаючи класову нерівність. Теорія громадянських і соціальних прав сформувала нове уявлення про громадянина не тільки як про рівноправного члена суспільства, але, насамперед, вільного учасника, діяча, актора соціальних

процесів, що володіє прагненням і реальними шансами самореалізації та соціальної участі [50].

Дійсно концепт соціального відторгнення дав змогу сформуванню особливого бачення важливості надання основних соціальних прав, які включають можливість доступу до освіти, професійної підготовки, зайнятості, житла тощо [79]. При такому підході, соціальне відторгнення пояснюється як відсутність забезпечення громадських прав, надання яких головним чином гарантує держава та її інститути.

Отже, формування концепту можна відстежити у межах структурного функціоналізму та класичних соціологічних дослідженнях, присвячених вивченню соціального порядку, утворенню суспільної єдності та солідарності. Мова йде про макрорівень дослідження суспільства. Соціальне відторгнення пов'язано із "виведенням" індивіда (групи) зі складу членів певної спільноти, громади, суспільства – системи, які є її учасниками. З одного боку причиною цього може бути недостатність інтеграційної спроможності соціальних інститутів суспільства. З іншого боку, соціальне відторгнення є механізмом підтримки існуючого соціального порядку функціонуючої соціальної системи.

Між тим, вивчення соціального відторгнення в рамках такого підходу дещо обмежує можливості використання концепту, втрачаючи можливість залучати до аналізу аспекти життя, пов'язані з соціальною взаємодією та ціннісно-нормативними орієнтаціями людей.

У межах "розуміючої соціології" створення соціальної структури обумовлено соціальними діями індивідів. Соціальне відторгнення можна розглядати у якості процесу реалізації стратегій, спрямованих на витіснення одних соціальних груп або індивідів зі сфери доступу до престижних благ, цінностей, влади та інших ресурсів за рахунок інших. Послідовник М. Вебера – Ф. Паркін [80] вважав, що причиною відторгнення є соціальна закритість (social closure), яка є колективною дією, що спрямована на покращення позиції та життєвих шансів однієї групи через підкорення іншої групи. Соціальна закритість є процесом, за допомогою якого соціальні групи прагнуть максимізувати вигоду,

обмежуючи доступ до ресурсів та можливостей на користь обмеженого кола людей, які мають на це право. Це передбачає визначення певних соціальних або фізичних атрибутів як критеріїв, що виправдовують відторгнення. Будь-який атрибут групи – раса, мова, соціальне походження, релігія – може бути використаний для "монополізації конкретних, зазвичай економічних можливостей"[81].

С.С. Бабенко [3, 10] використовує концепти відторгнення та залучення для "аналізу динаміки соціальної структури" і міжгрупової взаємодії і концептуалізує їх як "аспект відтворення, закріплення та сприйняття соціальних нерівностей".

Соціальне відторгнення може служити, наприклад, покаранням, санкцією за порушення норм групи, бути проявом ненависті та бажання дистанціюватись від когось «інакшого», що може проявлятися як з боку окремих індивідів, так і з боку цілих груп [4, 52].

Обриси соціального відторгнення можна знайти у концепції «чужинця», запропонованої Г. Зіммелєм. Згідно з його концепцією, «чужинець» уособлює «інаковість». «Чужинець» – це той, хто фізично перебуває в групі, але не належить до неї – не є її членом. Він («чужинець») є прибульцем – тим, хто тимчасово став «гостем» групи. Присутність «чужинця» виконує певні функції у групі. Чужинець є тим, хто демонструє групі її кордон. Саме завдяки присутності чужинця група має можливість визначити хто такі «ми» і хто до «нас» не належить. «Чужинцю» властива свобода від групи і він завжди вільний покинути її [32, 83].

Концепт соціального відторгнення простежується у межах досліджень культурних конфліктів між інсайдерами та аутсайдерами місцевих громад [84]. Н. Еліас та Д. Скотсон вважали, що навіть за умови відсутності відмінностей у громаді, обумовлених класовою, етнічною, національною або расовою приналежністю, завжди існує різке розмежування між тією його частиною (частиною суспільства), яка проживала в рамках конкретної території протягом кількох поколінь, створивши розвинену мережу взаємовідносин, та іншою, що з'явилась на такій території пізніше. За результатами багаторічного

спостереження міста Лестер (Англія) вчені виявили, що там утворилось три статусні групи: середній клас і дві групи, що представляли робітничий клас. Представники однієї з груп були "корінними жителями", що проживали у місті з часів індустріальної революції. Представники другої групи робітничого класу прибули у місто в роки Першої світової війни і тому вважалася «прибулими».

Вважалось, "прибулі" несли загрозу єдності і згуртованості "визнаної" громади. Для того, щоб захистити єдність, "визнані", користуючись статусом та владою, тримали новоприбулих "на відстані витягнутої руки". Для цього використовували різноманітні механізми стигматизації: «сприймаючи нових жителів у якості аномічних осіб, які не підкоряються правилам і нормам "визнаних"; або класифікуючи "прибулих" як неповноцінних, сприймаючи за соціально або фізично «заразних». Наприклад, у випадку міста Лестер вважалось, що рівень злочинності є вищим там, де живуть "прибулі".

Інший підхід полягає в тому, що концепт соціального відторгнення вносить ідею багатовимірності соціального неблагополуччя людей. Передумовою цього виступає те, що конфігурація різноманітних видів ресурсів задає позицію соціальних агентів у суспільстві [85]. При застосуванні *ресурсного підходу* соціальне відторгнення може бути розглянуто з точки зору відсутності різних форм капіталів (активів), якими володіють індивіди або групи, наприклад – соціального капіталу [86]. З позицій ресурсного підходу (П. Бурдьє) соціальне відторгнення визначається як відсутність у індивіда або групи того чи іншого виду капіталу, що може бути засобом для подолання відторгнення [87].

Д. Граскі виділяє цілий перелік можливих форм і типів капіталів – ресурсів, якими можуть володіти індивіди: *економічний* (власність на землю, фабрики, заводи; професійні навички; ліквідні активи, робоча сила); *політичні* (влада голови домогосподарства, влада на робочому місці, партійна чи державна влада, влада харизматичного лідера); *культурні* (стиль життя – високостатусні споживчі практики, "хороші манери", привілейований спосіб життя); *соціальні* (доступ до високостатусних соціальних зв'язків, громадських зв'язків, членство в асоціаціях, клубах і союзах); *престиж* (репутація, популярність); громадянські (власні права,

контракти, право голосу, членство у виборних асамблеях, свобода слова і об'єднання); *особистісні* (здібності, досвід, кваліфікаційні навички, стаж роботи, рівень освіти, знання) [88]. Не всі перераховані ресурси потрібні для того, щоб залишатись у мейнстрімі, але можна виокремити найнеобхідніші, які дозволяють підтримувати нормальний спосіб життя, що характерний для більшої частини населення.

Соціальне відторгнення розглядають з точки зору *структурно-діяльнісного підходу*, використання якого дозволяє зосередити увагу дослідника на структурних ресурсах і діючих індивідах (соціальних агентах, акторах), які взаємодіючи відтворюють соціальну структуру. Представники підходу інтерпретують зміни структурні та інституціональні як перманентний процес становлення соціальних інститутів і відтворення соціальної структури у результаті виконання акторами певних дій [89, 90]. Тобто індивідуальні та групові дії відтворюють соціальну структуру та впливають на стратифікаційні процеси, а структурні ресурси надають можливості або обмежують соціальну активність індивідів [91].

Основою підходу є концепція П. Бурдьє [92], згідно якою соціальна дійсність є двічі структурованою: *по-перше*, відносини між індивідами є опрідметненими внаслідок розподілу матеріальних і символічних ресурсів (капіталів); *по-друге*, соціальна дійсність структурована завдяки уявленням агентів щодо розподілу відносин і ресурсів, що зворотно впливає на первинне структурування соціальної дійсності. Спроможність панувати у присвоєному просторі залежить від наявності у індивіда розподілених у цьому просторі дефіцитних благ (наявного капіталу). Капітал дозволяє тримати на відстані небажаних людей і предмети і водночас зближуватися з бажаними людьми і предметами, мінімізуючи таким чином витрати ресурсів, необхідних для їх присвоєння. Тих, хто позбавлений капіталу, тримають на відстані фізично або символічно від більш дефіцитних ресурсів прирікаючи до існування з людьми або речами найбільш небажаними і найменш дефіцитними.

Найбільш цитована дефініція щодо визначення соціального відторгнення, яка постулює: "концепт соціального відторгнення став відображенням іншого підходу до інтерпретації соціальної стратифікації у суспільстві, який полягав у переході від вертикальної до умовно горизонтальної диференціації та поділу індивідів на "інсайдерів" та "аутсайдерів". Тобто мова йде про тих, хто цілковито перебуває в межах суспільства – мейнстримі, і тих, хто поза ним (відторгнутий від суспільства)" [5]. Згідно з підходом А. Турена [93], на відміну від класової нерівності, яка створює вертикальний поділ, відторгнення відображає неієрархічну геометрію центра і периферії, що лежать в одній площині.

Говорячи про "класичну" інтерпретацію концепту соціального відторгнення, суспільство можна уявити у вигляді соціального простору, у центрі якого знаходяться ті, хто уособлюють основу, ядро суспільства. У концентричних колах навколо ядра знаходяться члени суспільства, які з певних причин є дискримінованими у реалізації своїх прав громадянина. На периферії такого соціального простору знаходяться ті, хто є об'єктом множинної дискримінації і практично втратив основну частину своїх зв'язків із суспільством. Розташування у цій частині соціального простору відповідає приналежності до групи "відторгнутих" [18]. Водночас суб'єкти, що займають близькі позиції в соціальному просторі внаслідок власного бажання та зовнішніх обставин зближуються, зокрема, і у фізичному просторі. Існує певне «відчуття свого місця» – габітус, який зумовлює «одних задовольняється тим, що є, інших триматися на відстані» [94]. Так, наприклад, може відтворюватись культура бідності, групи андеркласу, паттерни поведінки, якої передаються у процесі соціалізації від старших поколінь до молодших.

Структурно-діяльнісний підхід дає змогу враховувати взаємодію індивідів як свідомих творців соціальної структури. Як вказує О. Д. Куценко [50], "agency" – це не дія, і не діяч, але те й інше, що передбачає структурно-діяльнісну можливість соціального суб'єкта виробляти як навмисні, так і ненавмисні зміни в соціальному світі". Т. Аткинсон, підкреслює роль [95], діючої сили ("agency"), яка спричиняє соціальне відторгнення.

Структурація є процесом відтворення та перетворення соціальних систем і структур, які складаються із відтворюваних у просторі та часі зразків (паттернів) поведінки між соціальними агентами і групами. Соціальне відторгнення інтерпретують як механізм, що відділяє групи людей від головного соціального потоку або як механізм, що відділяє людей від ядра суспільств [96, 97, 50]. При цьому можна вирізнити дві суттєво різні форми соціального відторгнення. Перша форма пов'язана із розташуванням на вершині соціальної ієрархії і, по суті, є «добровільним відторгненням» та елітною самоізоляцією. На противагу цьому – друга форма не є добровільною, виникає внаслідок складних та певною мірою "екстремальних" структурних та культурних змін у суспільстві і включає зосереджених у нижній частині ієрархії «жертв структурації». Тобто з одного боку, різкі зміни в суспільстві мають наслідком появу нових бар'єрів доступу до ресурсів та до реалізації прав, розрив соціальних зв'язків.

Як наслідок, остання форма загрожує соціальному простору та солідарності і провокує формування "соціального дна – прошарку суспільства, який включає людей, що опинились поза стандартами умов життя та норм, прийнятих у суспільстві. Соціально відторгнені – це нижній і крайній сегмент міського населення (або андерклас) [5]. Цій групі притаманна власна субкультура, пов'язана з проблемою виживання, економічними відносинами, які набувають кримінального забарвлення [50]. За думкою О. Д. Куценко: "За умови збереження соціальних тенденцій такий соціальний світ здатен сформувати специфічний андерклас, який може досягти загрозливих розмірів. І це – серйозний ризик трансформаційного процесу, який поки в достатній мірі не усвідомлено" [50]. Т. І. Заславська вважала, що основною ознакою соціального дна є його ізольованість від інститутів "великого суспільства", яка може компенсуватись інтегрованістю до специфічних кримінальних і напівкримінальних структур [90, 5].

На думку З. Баумана, соціально відторгнені є «людськими відходами» («wasted life»), вони не потрібні сучасному суспільству. До них належать довготривалобезробітні, мігранти, біженці тощо. Вони неминуче є побічним продуктом економічного розвитку та глобалізації, яка стала генератором

«людських відходів». І в умовах глобалізації, нечуваною поляризацією на «суперклас» і «людські відходи», останні стають «відходами назавжди» [99, 100].

Узагальнюючи ідеї основних підходів до трактування соціального відторгнення, концепт можна проінтерпретувати як відгородження від будь якої з систем суспільства, втрату ресурсів, розрив соціальних зв'язків, недостатність забезпечення громадських прав, результат недостатності функціонування соціальних інститутів відносно певних груп у суспільстві, відторгнення від ринку праці, механізм захисту від «чужинців», обмеження людських можливостей діяти так, як того хоче людина.

Концепт дає змогу здійснити аналіз рівня соціальної участі, пов'язаної із функціонуванням соціальних інститутів, у поєднанні із поведінкою людей.

Можна виокремити наступні форми соціального відторгнення згідно з можливою природою факторів його виникнення:

1) *Пасивне відторгнення*, відбувається внаслідок дисфункціональності соціальних інститутів суспільства. наприклад, функціонування невідповідної соціальної політики стосовно певних соціально-демографічних груп у конкретному суспільстві;

2) *Активне відторгнення*, з'являється у випадку умисних дій однієї групи щодо іншої з метою недопущення її до дефіцитних ресурсів і благ та позицій, які дозволяють отримати доступ до таких ресурсів.

3) *Самовідторгнення* – самоізоляція, виникає через небажання приєднуватись до суспільства або до видів діяльності, які дозволяють залучитись до нього та прийняття своєї "прикордонної позиції". Наприклад, остання форма може бути спричинена поведінкою (індивіда або соціальної групи), що виражає ототожнення себе з представниками бідних прошарків населення, яка визнає економічну залежності та закріплює практики виживання.

Перші дві форми передбачають, що характерною ознакою відторгнення є відсутність контролю над певними життєвими обставинами, які значною мірою складають причини виникнення цього феномену.

Важливим є питання щодо вирішення того, хто є носієм соціального відторгнення, тобто кому воно притаманне.

З точки зору рівня аналізу соціального відторгнення у західній соціологічній традиції виділяють два підходи до його емпіричної ідентифікації. На рівні суспільства відторгнення проявляється у вигляді відсутності соціальної згуртованості та інтеграції, а на індивідуальному рівні, як неспроможність індивідів брати участь в нормативно очікуваній соціальній діяльності і вибудовувати значущі суспільні відносини з іншими. Соціально відторгнута людина не в повній мірі отримує доступ до усереднених стандартів життя, доступних мейнстріму, що включають доступ до ресурсів, їх споживання та соціальну взаємодію [101].

У межах першого підходу соціальне відторгнення розглядають на макрорівні, зосереджуючи увагу на відсутності у суспільстві доступу до механізмів інтеграції [48]. На цьому рівні фактори відторгнення та його прояви, пов'язані з суспільним та економічним устроєм, що включає особливості функціонування ринку праці, розвиток соціальної інфраструктури та її територіальне розміщення, якість засобів комунікації і послуг соціальної сфери [102]. Отже, функціонування соціальної структури, соціальних інститутів, відсутність доступу до них спричиняє виникнення груп ризику соціального відторгнення. Наприклад, структурні зміни на ринку праці провокують збільшення групи безробітних. Недоступність ресурсів і послуг внаслідок відсутності транспорту у певному населеному пункті може спричинити збільшення ризику соціального відторгнення серед його жителів – членів певної територіальної громади. У такому разі йдеться про утворення групи, що піддається ризику соціального відторгнення. Проте, приналежність до групи ризику, зовсім не означає наявність соціального відторгнення, тобто у середині групи існують відмінності.

В межах вирішення задачі пошуку критеріїв для емпіричної ідентифікації соціального відторгнення найбільш релевантним видається другий підхід. Згідно з ним, соціальне відторгнення вивчають на мікрорівні, аналізуючи стан самих

носіїв соціального відторгнення, звертаючи увагу на специфіку життєвої ситуації представників цієї групи [48]. У такому разі соціальне відторгнення може бути властиве окремим індивідам або домогосподарствам, що є його носієм. Тобто соціальне відторгнення на мікрорівні є властивістю, яка може бути притаманна будь-якій людині або домогосподарству.

Складна природа джерел виникнення соціального відторгнення дозволяє розуміти його як продукт функціонування соціальних структур, що водночас поєднується з соціальними установками, діями людей як по відношенню до власної життєвої ситуації, так і по відношенню до інших індивідів і груп. Враховуючи це у якості теоретичної основи дисертаційного дослідження обрано *структурно-діяльнісний підхід*, який дозволяє враховувати складність структури соціального відторгнення та різноманітність факторів його виникнення.

1.3 Досвід використання концепту соціального відторгнення у світі та Україні

У межах емпіричних досліджень соціального відторгнення його почали ретельно досліджувати у Великобританії, де навіть були відкриті окремі аналітичні центри, основним напрямом досліджень яких було вивчення соціального відторгнення.

У 1997 році за ініціативою лейбористського уряду Великобританії соціальне відторгнення стало одним із ключових питань політики країни. У зв'язку з цим у тому ж році було створено Групу з питань соціального відторгнення (The Social Exclusion Unit або SEU) тематика досліджень, якої включила: проблеми осіб, які ночують на вулиці; молоді, яка не продовжила навчання, не працює або не проходить курси з професійної підготовки; прогули і виключення зі школи; підліткову вагітність та дітонародження у неповнолітньому віці тощо.

У 1997 році на базі Лондонської школи економіки було створено Центр аналізу соціального відторгнення (The Centre for the Analysis of Social Exclusion або CASE). У рамках роботи Центру Т. Бургардт, Дж. ле Грантом, і Д. Піачудом на основі результатів панельного дослідження British Household Panel Survey (BHPS) запропоновано один із перших підходів виділення критеріїв соціального відторгнення та його емпіричної ідентифікації [103, 54].

Дослідники [54, 104] інтерпретують соціальне відторгнення як відсутність нормальної участі у суспільному житті, яка включає п'ять типів активності: споживання, можливість заощаджувати, виробничу діяльність, політичну активність та залученість до соціальних мереж.

У ході дослідження сформульовано наступні питання: а) якою є динаміка поширеності соціального відторгнення протягом 1991-1995 років; б) чи одні і ті самі люди є відторгнутими у різних вимірах; в) чи одні і ті самі люди відторгнуті протягом періоду часу, охопленого дослідженням; г) яким чином пов'язані відторгнення і бідність.

За результатами аналізу виявлено, що менше 1% респондентів були відторгнуті за всіма п'ятьма вимірами як протягом року, так і у наступні роки. Третині респондентів не було властиве соціальне відторгнення за жодним із вимірів протягом зазначеного періоду. Половина респондентів були відторгнуті хоча б з одного виміру протягом всіх хвиль дослідження. Встановлено, що майже чверті респондентів був властивий низький рівень доходу та характерна відсутність можливості заощаджувати. Водночас соціальна ізоляваність була найменш поширеною формою соціального відторгнення. Виявлений значущий кореляційний зв'язок між рівнем доходу та іншими вимірами соціального відторгнення. Низький рівень доходів, можливість заощаджувати та виробнича діяльність у більшості випадків були взаємопов'язані. Проте відторгнуті за недостатністю політичної та соціальної активності не характеризувались найнижчим рівнем доходу. Таким чином, низький рівень доходу не є обов'язковою причиною відторгнення. Відторгнення більшою мірою є наслідком неучасті у певних практиках соціокультурного характеру [54].

Т. Бургардт, Дж. ле Гранта та Д. Піачуд [54] відзначають, деякі обмеження проведеного ними дослідження. Оскільки вчені здійснювали вторинний аналіз даних, вони відмітили недоступність груп населення, які піддаються високому ризику соціального відторгнення та неможливість здійснення оцінки соціального відторгнення дітей через відсутність даних.

Протягом 1998-1999 років урядом Великобританії започатковано підготовку щорічного річного звіту «*Можливості для всіх*» («Opportunity for All»), які містив більше 198 індикаторів для вимірювання соціального відторгнення і бідності. Створена система показників була орієнтована на вимірювання різних аспектів життя таких соціально-демографічних груп: діти, молодь, люди працездатного віку, літні люди та представники спільнот [55].

У тих же роках Управлінням національної статистики Великобританії було ініційоване дослідження «*Бідність і соціальне відторгнення у Великобританії*» (Poverty and Social Exclusion in Britain – PSE), яке проводиться аналітичним центром Інституту нової політики за підтримки Фонду Джозефа Раунтрі. У 2000 році за результатами дослідження PSE опубліковано звіт, де розглянуто проблеми бідності і соціального відторгнення. Авторським колективом у складі Д. Гордона, Р. Левітас, П. Таунсенда [58] та інших висвітлені проблеми, що стосуються: рівня бідності у Великобританії, способів її визначення та вимірювання; оцінки рівня бідності, її динаміки серед дорослого населення та дітей; оцінки кількості соціально відторгненого населення за різними показниками. Соціальне відторгнення вимірювалось у чотирьох вимірах: збідніння, відторгнення від ринку праці, відторгнення від державних і приватних послуг, відторгнення від соціальних відносин.

Результати проведеного дослідження демонструють, що на момент опитування серед бідних (матеріально депривовані) превалювали представники таких соціально-демографічних груп, як: безробітні, хворі або інваліди, особи, які отримують допомогу від держави, самотні батьки, орендарі житла у місцевих органах влади або житлових асоціацій. Виявлено, що відторгнення від ринку праці є важливим фактором ризику відторгнення від доступу до державних та

приватних послуг, а також деяких аспектів відторгнення з суспільних відносин. У ході дослідження підтверджено гіпотезу щодо взаємозв'язку між безробіттям, економічною неактивністю, неповною зайнятістю та бідністю за відносним критерієм [55, 58].

У 2006 році Група з питань соціального відторгнення, створена у Великобританії, була реорганізована в Урядову цільову групу з питань соціального відчуження (The Social Exclusion Task Force або SETF). Цільовими групами дослідження SETF стали особи, що стикаються з цілою низкою взаємопов'язаних проблем: безробіття, погані житлові умови, проблеми психічного або фізичного здоров'я, труднощі з отриманням освіти тощо [105]. Одним із ключових напрямів дослідження SETF була розробка методології вимірювання соціального відторгнення [103]. За результатами роботи дослідницьким колективом на чолі з Р. Левігас і Д. Гордоном запропоновано підхід «Багатомірний аналіз соціального відторгнення» (Bristol Social Exclusion Matrix або B-SEM) [55, 56]. Попри те, що автори B-SEM здійснили всебічний аналіз існуючих систем показників і підходів до вимірювання соціального відторгнення, матриця не застосовувалась у емпіричних дослідження [103].

Починаючи з початку 2000 року, тематику вимірювання соціального відторгнення продовжують розробляти дослідницькі центри, академічні установи у співпраці з державними органами влади як на міжнародному рівні так і в середині держав.

У 2001 році на Європейському саміті в Лейкені було визначено статистичні індикатори соціального відторгнення та залучення, які дають можливість здійснювати моніторинг країн – учасниць у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу [102]. Лейкенські індикатори включають показники, що вимірюють бідність, нерівність доступу до ринку праці, рівень освіти та кваліфікації [55], що дозволяє ідентифікувати групи населення, які мають високий ризик бідності та соціального відторгнення.

З метою моніторингу мети, сформованої у межах Стратегію «Європа-2020», Радою міністрів ЄС з питань працевлаштування, громадської політики, охорони

здоров'я та споживчих справ (EPSCO) розроблено систему показників – «Населення, що наражається на ризик бідності та соціального відторгнення» або AROPE. Показники AROPE визначають частку населення, яка зазнає ризик бідності, серйозні матеріальні нестатки або проживає в домогосподарствах із низькою інтенсивністю праці. [106]. На сьогоднішній день динаміка досягнення мети за показником AROPE відслідковується у 28 країнах – членах Європейського Союзу [107].

У 2001 році німецька дослідниця П. Бонке [64] на даних "Соціальний захист в Німеччині" 1998 (German Welfare Survey) здійснила порівняння проявів бідності та соціального відторгнення у Східній та Західній Німеччині. Завдання дослідження включали огляд виникнення концепту соціального відторгнення, визначення його компонентів і підходу до ідентифікації, а також оцінці взаємозв'язку бідності та соціального відторгнення. У рамках дослідження соціальне відторгнення ідентифіковано у дистрибутивних та реляційних вимірах.

За результатами дослідження виявлено, що найпоширенішими проявами відторгнення є дистрибутивні (пов'язані з бідністю, матеріальною депривацією та безробіттям) незалежно від регіону проживання. Приблизно половина населення Німеччини не стикалась із жодним із проявів відторгнення. Виявлено, що наявність середнього рівня доходу або вище, запобігає виникненню соціального відторгнення. Але не дивлячись на те, що існує досить висока концентрація відторгнутих у групі бідних, бідність не обов'язково приводить до соціального відторгнення: кожному другому бідному властивий не більше ніж один прояв відторгнення.

Результати застосування бінарної логістичної регресії свідчать, що стать і вік не є статистично значущими факторами бідності (залежна змінна – бідність за відносним критерієм 50% від значення середнього доходу в регіоні) та соціального відторгнення (залежна змінна – суб'єктивна оцінка задоволеністю мірою участі у соціальному житті). Очікуваний взаємозв'язок виявлено між бідністю та приналежністю до наступних соціально-демографічних груп: батьки-одиначки, що мають більше двох дітей, довгостроково безробітні (понад 12

місяців), особи без професійної підготовки. Проведений аналіз демонструє, що статистично значущими факторами соціального відторгнення є низький дохід, безробіття та безробіття понад 12 місяців, статус розлученої особи та негативна оцінка змін умов життя за останні п'ять років [64].

Розглядаючи досвід використання концепту соціального відторгнення потрібно відзначити дослідження проведені Дж. Джоель-Гисберг та К. Вруманом (Нідерландський інститут соціальних досліджень) [108, 22]. Розробки вчених, пов'язані з удосконаленням підходу концептуалізації і вимірювання соціального відторгнення у рамках національної політики Нідерландів і політики Європейського Союзу. В рамках дослідження запропоновано підхід до вимірювання соціального відторгнення, встановлено фактори його ризику та здійснено оцінку кількості соціально відторгнутих. Особливу увагу приділено пошуку взаємозв'язку між рівнем доходу, безробіттям та соціальним відторгненням. Принципово новим у цьому дослідженні на відміну від попередніх є розробка єдиного адитивного показника – індексу соціального відторгнення, який одночасно ідентифікує його різні аспекти як дистрибутивні (матеріальній депривації, недостатності забезпечення прав громадянина,) так і реляційні (обмежена соціальна участь, брак нормативної інтеграції).

Результати проведеного аналізу середніх оцінок окремих вимірів соціального відторгнення демонструють, що до факторів ризику соціального відторгнення, які не піддаються інтервенціям, належать: вік, стать, подружній статус, статус батька чи матері одинака з дитиною менше 18 років. Перелік статистично значущих факторів соціального відторгнення, виявлених у рамках дослідження, які піддаються інтервенціям, містить: низький рівень освіти, недостатній рівень знання мови, відсутність вміння користуватись Інтернетом, поганий стан здоров'я, наявність хронічних захворювань, низьке психологічне благополуччя, низький рівень доходів, відсутність працюючих дорослих членів у домогосподарстві, статус реципієнта державної фінансової допомоги і наявність періодів безробіття за останні п'ять років. Безробітні не характеризувались найвищою оцінкою соціального відторгнення. Очікуваний прямий негативний

кореляційний взаємозв'язок виявлено між сконструйованим індексом соціального відторгнення та показниками, що вимірюють різні аспекти задоволеності життям [22]. Для виявлення прямих ефектів факторів соціального відторгнення застосовано моделювання структурними рівняннями (structural equation modeling).

Запропонований Дж. Джоель-Гисберг та К. Вруманом підхід [108, 22] до вимірювання соціального відторгнення застосовувалась для емпіричної ідентифікації відторгнення серед людей похилого віку у країнах-членах Європейського Союзу [65]. Межах розділу сформульовано такі дослідницькі питання: а) якими є відмінності у проявах соціального відторгнення серед людей похилого віку в різних країнах? б) якими є відмінності у проявах соціального відторгнення серед різних вікових когорт у групі людей похилого віку всередині країн? в) якими є фактори ризику соціального відторгнення? г) які характеристики країни зумовлюють соціальне відторгнення людей похилого віку [65]?

Результати дослідження демонструють наявність взаємозв'язку між соціальним відторгненням і моделями соціального добробуту. У країнах з високим рівнем загального та пенсійного забезпечення рівень прояву різних аспектів соціального відторгнення є нижчим. Виявлено, що серед людей похилого віку частка матеріально відторгнутих є нижчою, ніж у державах із соціально-демократичною та консервативно-корпоративістською моделями соціальної політики. У країнах із середньоземноморською моделлю частка матеріально відторгнутих є більшою. Серед визначених моделей група країн Східної Європи відрізняється найбільшою часткою матеріально депривованих порівняно з усіма названими моделями соціального добробуту. Результати аналізу соціальної ізоляції демонструють схожі тенденції, але відмінності є не такими істотними, як за виміром матеріальної депривації [65]. За результатами інших досліджень серед загального населення виявлено схожі тенденції для групи країн Східної Європи. Так, для Угорщини характерним є вищий, порівняно з Німеччиною та Іспанією, рівень матеріальної депривації [109].

Помічено відмінності у взаємозв'язку між дистрибутивними та реляційними компонентами соціального відторгнення у різних країнах. Виявлено, що у «старих» країнах – членах ЄС, на відміну від «нових», взаємозв'язок між матеріальною депривацією та залученістю до соціальних мереж є сильнішим. У країнах з більш високим рівнем матеріального добробуту бідні частіше є соціально ізольованими. Незважаючи на це, для країн Східної Європи є характерним вищий рівень прояву соціального відторгнення, пов'язаний із соціальною участю індивідів та їх включенням до соціальних мереж [110].

У 2012 році Дж. Кок Вруман та С. Дж. М. Хофф [111] представили оптимізовану версію інструментарію, розробленого Дж. Джоель-Гисберг та К. Вруманом. Дослідники сформулювали такі дослідницькі питання: а) яким чином співвідноситься теоретичне визначення соціального відторгнення з його буденним розумінням серед пересічних громадян? б) чи можливо побудувати єдиний індекс соціального відторгнення, який одночасно вимірює всі аспекти зазначеного явища? в) якими є фактори, що спричиняють виникнення соціального відторгнення?

Для співвідношення теоретичного визначення соціального відторгнення з його буденним розумінням серед пересічних громадян, проведено фокус групові дискусії (ФГД), учасники яких відібрані за наступними критеріями факторів ризику соціального відторгнення: низький рівень доходів, низький рівень освіти, поганий стан здоров'я. Результати проведення ФГД демонструють високий ступінь відповідності між теоретичною концептуалізацією соціального відторгнення і повсякденним сприйняттям явища серед опитаних.

На основі уточнених 15 індикаторів Дж. Кок Вруман та С. Дж. М. Хофф [111] сконструювали єдиний індекс соціального відторгнення. У ході аналізу виявлено, що створений індекс корелює з суб'єктивною оцінкою відторгнення, що свідчить про його валідність. Виявлено, що найпоширенішим проявом відторгнення у Нідерландах є матеріальна депривація та соціальна ізоляція. До факторів ризику відторгнення належать низький рівень освіти, приналежність до

етнічної групи, статус батька (матері) одинака, низький рівень доходів і поганий стан здоров'ям.

Дж. Кок Вруман та С. Дж. М. Хофф [111] зазначають, що створена ними, скорочена версія індексу має бути застосована у міжнародному порівняльному дослідженні. У зв'язку з цим вчені відзначають необхідність продовження адаптації підходу емпіричної ідентифікації соціального відторгнення до умов крос культурних порівнянь. Дослідники вважають, що матеріальна депривація та обмежена участь в суспільному житті, ймовірно, можуть бути оцінені шляхом застосування аналогічних індикаторів у більшості країн (суспільств). Проте підбір показників для вимірювання доступу до соціальних благ (соціальних прав) залежить від превалювання певних соціальних інститутів у досліджуваному суспільстві. Вимір нормативної інтеграції так само є культурно-залежним, тобто показники варіюється залежно від дотримання певних поведінкових приписів у різних країнах або громадах.

Одне з досліджень, де використано чотирьох вимірну концептуальну модель соціального відторгнення Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана, проведене у Туреччині. Дослідницький колектив вивчав взаємозв'язок між якістю життя та соціальним відторгненням. За результатами моделювання структурними рівняннями виявлено, що вимір матеріальної депривації має прямий, негативний вплив на якість життя, а саме такі її виміри як навколишнє середовище і задоволеність життям [112, 113].

Розроблений Дж. Джоель-Гисберг та К. Вруманом підхід до вимірювання соціального відторгнення був застосований у рамках дослідження стосовно оцінки стану здоров'я населення та для інформування політики охорони здоров'я [114].

У 2015 році М. Кьюманс та Х. Шмітс [115] продовжили вдосконалення підходу розробленого Дж. Джоель-Гисберг та К. Вруманом. До завдань дослідження входило створення загального індексу соціального відторгнення для Національних статистичних інститутів і порівняння різних груп ризику відповідно їх ступеню соціальної відторгнення.

Дослідники на основі відібраних показників до розширеної ними схеми концептуалізації соціального відторгнення сконструювали єдиний індекс соціального відторгнення. У ході аналізу виявлено, що представники деяких груп ризику ледь відрізняються за оцінками соціального відторгнення, розрахованими за єдиним індексом соціального відторгнення. Проте відмінності спостерігаються, якщо аналіз проводити за окремими вимірами концепту. Наприклад, не виявлено відмінностей у оцінці соціального відторгнення для жінок та чоловіків, тоді як відмінності між зазначеними групами виявлено за всіма окремими компонентами індексу. Для чоловіків, відторгнення більш виражене у вимірі нормативної інтеграції, а для жінок найбільш характерним проявом соціального відторгнення є матеріальна депривація.

За результатами порівняння оцінок соціального відторгнення виявлено, що наступні групи піддаються його ризику: іммігранти незахідного походження, розведені люди і люди, які ніколи не перебували у шлюбі, люди з низьким рівнем освіти та ті, хто потрапляє у найнижчий квантиль за рівнем доходів. Виявлено, що люди у віці 65 років або старше менше піддаються ризику соціального відторгнення у порівнянні з молоддю [115].

У 2014 К. Вруман, Дж. М. Хофф та М. Гіє [116] запропонували адаптацію підходу Дж. Джоель-Гисберг та К. Врумана у рамках великомасштабної дослідницької програмі Нідерландського інституту соціальних досліджень щодо дитячого соціального відторгнення. В межах проекту сформульовано наступні дослідницькі питання: а) яким чином потрібно концептуалізувати соціальне відторгнення по відношенню до дітей? б) чи можна застосовувати розроблений раніше індекс соціального відторгнення по відношенню до дітей? в) якої є поширеність соціального відторгнення у Нідерландах серед дітей? г) чи існує «ефект рубцювання» (збереження бідності або соціального відторгнення, набутих у дитинстві в дорослому віці) серед тих, хто був бідний і соціально відторгнутий у дитячому віці?

За результатами дослідження виявлено, що соціальне відторгнення для дітей концептуалізується у визначених раніше чотирьох вимірах для дорослого

населення: матеріальній депривації, недостатності забезпечення прав громадянина, обмеженості соціальної участі (соціальної ізоляції) та браку нормативної інтеграції. Однак відбір індикаторів відрізняється відповідно віковим особливостям досліджуваної групи. Наприклад, соціальну участь ідентифікують за допомогою індикаторів, що вимірюють різні аспекти дозвілля дітей. На основі 25 індикаторів, сконструйовано єдиний індекс соціального відторгнення, що включає чотири зазначені виміри та характеризується прийнятним рівнем внутрішньої узгодженості. За результатами кореляційного аналізу виявлено, що індекс сильно корелює з його окремими компонентами, але кореляційні зв'язки між окремими вимірами є слабкими.

За результатами оцінки поширеності соціального відторгнення серед дітей виявлено, що трохи менше, ніж половина опитаних дітей (43,0%) є певною мірою відторгненими. Майже двадцяті частини опитаних дітей (4,5%) дослідники класифікували як відторгнених. До факторів, які взаємопов'язані з соціальним відторгненням дітей входить: низький рівень освіти батьків, статус реципієнта державної допомоги.

За результатами аналізу "ефекту рубцювання" на даних лонгітюдного дослідження (*Poverty and social exclusion among children*) виявлено, що більшість дітей, які були бідними на перших етапах дослідження, перестали бути бідними у дорослому віці. Результати моделювання структурними рівняннями вказують, що дитяча бідність має лише обмежений вплив на соціальне відторгнення в підлітковому віці (тільки з точки зору матеріальної депривації і соціальної участі); це має досить обмежений, непрямий вплив на бідність і соціальне відторгнення у дорослому віці. Ефект збереження бідності та соціального відторгнення відбувається, але вплив є опосередкованим, а його медіаторами є дитяча успішність у навчанні та рівень освіти батьків.

Одне з перших досліджень соціального відторгнення в Росії було виконано Н. Є. Тихоновою [48], що першою використала соціальне відторгнення як інструментальне поняття для вивчення російської реальності. Дослідниця зазначає, що до цього соціальне відторгнення як проблема випадіння

домогосподарств з "мейнстріму" як системної якості життя, що не зводиться винятково до окремих форм дискримінації, специфіка життя цих "відторгнених" домогосподарств по відношенню до всіх інших та виділення характерних особливостей цієї групи залишалось практично поза полем зору дослідників, вивчаючих російське суспільство.

У межах дослідження були сформовані такі завдання: визначити перелік індикаторів, які дозволили б виділити групу відторгнених домогосподарств; аналіз ситуації у відторгнених домогосподарствах та виокремлення їх характерних особливостей на мікрорівні; визначити об'єктивні чинники, що різко збільшують ризик відторгнення; з'ясувати як співвідносяться між собою в умовах Росії бідність і відторгнення; оцінити специфіку переживання стану відторгнення в різних групах відторгнених домогосподарств.

Основною гіпотезою дослідження є те, що: певний рівень доходу (так і наявність інших ресурсів) дозволяє знаходити альтернативні загальноприйнятим механізми інтеграції в суспільство і уникати соціального відторгнення, навіть за умови дискримінації.

За результатами дослідження розроблена система індикаторів, що вимірюють недостатність доступу до наступних благ: робота, здоров'я, освіта, культура, спілкування, соціальні мережі, автономія та житло. В ході дослідження було обстежено 105 бідних домогосподарств, з яких 47 було властиве соціальне відторгнення. Відторгнені домогосподарства суттєво відрізнялись за різними демографічними, економічними та соціальними характеристиками, серед них були: цілком благополучні і абсолютно неблагополучні (з алкоголіками, крадіжками всередині сім'ї, сімейними бійками і т.д.); повні і неповні сім'ї; невеликі і численні сім'ї; які вважають себе бідними та ті, які намагаються продемонструвати, що вони "не гірше від інших"; домогосподарства, де голова займав досить високі посади або мав вчену ступень і домогосподарства, де голова мав з низький освітній рівень.

Н. Є. Тихонова на основі аналізу ситуацій у домогосподарствах виокремила характерні особливості даної групи домогосподарств та основні форми прояву

соціального відторгнення. У багатьох інтерв'ю у відторгнутих домогосподарствах панувала думка про безвихідь положення, відчуття неможливості змінити своє становище, було відсутнім почуття, що справи в цілому вдаються.

Спільною рисою для більшості відторгнених домогосподарств була неможливість використовувати платні освітні, медичні, оздоровчі послуги та оплачувати туристичні поїздки протягом року перед участю в опитуванні. Водночас, представники групи відторгнених домогосподарств не могли дозволити собі оплату додаткових занять дітей в гуртках, секціях тощо. Респонденти відзначали, що не можуть придбати навіть найнеобхідніші шкільне приладдя для дітей.

Для відторгнених був недоступний такий канал соціальної інтеграції, як ходіння в гості і прийом гостей. Представники відторгнених домогосподарств зазначали, що практично не мають можливості регулярно купувати газети, журнали і книги. Іншою характеристикою, що якісно вирізняла групу відторгнених була гірша оцінка стану здоров'я за показниками «Опитувальника загального здоров'я» (General Health Questionnaire, GHQ).

Н. Є. Тихонова дійшла висновку, що бідність веде до відторгнення у випадку тривалого, наростання депривації. У разі багаторічного збідніння відторгнення може не усвідомлюватись доти, доки не актуалізуються значущі потреби, які неможливо задовольнити через низький рівень доходів і дискримінації від засобів вирішення проблем (державної підтримки, ресурсів мережі тощо). Відсутність відторгнення вимагає хоча б рівня малозабезпеченості [18].

За останнє десятиліття в Україні напрацьовано досвід застосування концепту соціального відторгнення у емпіричних соціологічних дослідженнях. Н. В. Толстих [117] здійснила першу спробу застосування концепту соціального відторгнення в Україні. Дослідниця розглядає соціальне відторгнення як: а) низький рівень споживання та доходу; б) обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту; в) переважно пасивний тип взаємодії з суспільством. За результатами дослідження було виявлено, що у 2003 році

зафіксовано достатньо негативні тенденції всіх визначених проявів відторгнення, виділених Н. В. Толстих.

Одне з перших досліджень, присвячених вивченню соціального відторгнення в Україні проведено С. Оксамитною та В. Хмелько [118]. На їх думку, соціальне відторгнення характеризується браком участі, що включає: брак споживання, відсутність оплачуваної роботи, низький рівень освіти, нестачу соціальної взаємодії та відсутність підтримки.

За результатами регресійного аналізу соціального відторгнення в Україні виявлено зворотній кореляційний зв'язок між змінною, що вимірює динаміку нестачі коштів для придбання продуктів харчування (визначено як один із головних проявів відторгнення в Україні) та динамікою обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП). Водночас, нестача коштів для придбання продуктів харчування знаходиться у прямій залежності від зміни рівня неоднорідності розподілу доходів в суспільстві.

Виявлено, що тип населеного пункту, де проживає людина взаємопов'язаний з таким проявом відторгнення, як відсутність необхідної підтримки у разі виникнення проблем. Частка тих, хто відповів «Ніколи» на запитання «Коли Ви потрапляли в скрутне становище і хтось міг Вам допомогти, як часто Вам тоді допомагали?» була вищою серед сільського населення у порівнянні з міським.

У ході аналізу дослідники підкреслюють факт відсутності позитивних тенденцій щодо чинників соціального відторгнення, до яких належить умови одержання необхідної освіти та оплачуваної роботи [118].

Суттєвий доробок щодо вимірювання та аналізу соціального відторгнення акумульовано у рамках досліджень з соціальної політики. Так, наприклад у рамках програми Програма розвитку ООН (UNDP-ПРООН) у країнах учасницях ЄС проводиться постійний моніторинг соціального відторгнення та різних його аспектів.

У 2011 році в рамках Регіональної доповіді по соціальному відторгненню «Від трансформації – до суспільства для всіх» [119], дослідницьким колективом

ПРООН запропоновано підхід до вимірювання соціального відторгнення у пострадянських країнах (Казахстан, Молдова, Таджикистан, Україна) і Південно-Східної Європи (Македонія, Сербія). У межах підходу на основі 24 індикаторів, які вимірюють три аспекти відторгнення (економічне відторгнення, відторгнення від соціальних послуг та відторгнення від громадського життя), розраховано індекс багатовимірною соціального відторгнення. У доповіді зазначено, що обчислений показник має експериментальний характер і може бути адаптований до конкретних умов країни [1].

Результати дослідження свідчать, що у 2009 році більше ніж третина населення в регіоні була соціально відторгненою. Частка відторгнених варіюється у залежності від країни. Виявлено, що, незважаючи на відмінності у чисельності населення, ВВП і рівня людського розвитку в досліджуваних суспільствах, соціально відторгнені відчувають схоже число позбавлень незалежно від того, де вони проживають (у Південно-Східній Європі або Центральній Азії). Бути соціально відторгненим в колишній Югославській Республіці Македонія або в Казахстані означає відчувати в цілому одне і те ж число позбавлень. Тобто інтенсивність відторгнення у різних країнах є схожою: інтенсивність соціального відторгнення варіює від 43,0% в Україні (де у середньому соціального відторгнені люди відчувають 10,4 поневірянь з 24) до 46,0% у Таджикистані (де соціальне відторгнення люди в середньому зазнають 11,1 поневірянь з 24) [119].

В межах досліджень UNDP в Україні запропоновано багатовимірний підхід до вимірювання соціального відторгнення, згідно з яким його пропонують оцінювати за 18 ознаками [1]. У рамках методики для вимірювання відторгнення використовують наступні показники: бідність, безробіття, джерела доходів, відсутність доступу до освіти, низький рівень освіти, медичної допомоги, оцінка якості умов проживання (наявність вбиральні у домі, телефону), самооцінка нестачі коштів на дозвілля, відвідування гостей, доступ до транспортних засобів, розділення ідей патерналізму та залежності від держави. За результатами дослідження у 2011 році в стані гострого соціального відторгнення знаходилось

37,7% домогосподарств України, а 16,9% домогосподарств – у стані критичного соціального відторгнення [1].

У дослідженні О. М. Балакіревої і А. М. Ноура [120] соціальне відторгнення розглянуто у вузькому розумінні, дослідники зазначають, що приділяють увагу вивченню його окремого аспекту – соціально-економічному відторгненню у сфері ринку праці. Вчені застосовують концепт з метою вивчення процесів соціальної мобільності в українському суспільстві. Автори зазначають, що фактором соціально-економічного відторгнення серед низькооплачуваних працівників (працівники промисловості, сільського господарства) і безробітних є недостатність рівня доходу для задоволення основних людських потреб. Результати аналізу розшарування населення за доходами свідчить, що в першу чергу респондентів турбує проблема низького рівня оплати праці. Вчені дійшли висновку, що на сучасному українському ринку праці відбувається активний процес переміщення значних верств працюючого населення у групи з низьким рівнем доходів. Таким чином, йде мова про можливість збільшення чисельно груп ризику соціального відторгнення.

У 1980-х роках у межах соціологічних досліджень сформувався напрям досліджень [121, 122, 124], присвячений вимірюванню ставлення пересічних громадян до бідних, які є реципієнтами програм соціального забезпечення. Мова про тих, чий рівень доходів не досягає прожиткового мінімуму, тих, хто опинився в складних життєвих обставинах, спричинених інвалідністю, віком, соціальним становищем тощо. В межах напряму увага приділялась тому, наскільки обґрунтованим (справедливим) є призначення державної допомоги людям, які можуть претендувати на неї згідно з їх соціально-демографічними характеристиками та життєвими обставинами. В Україні

Одним із підходів, який дозволяє здійснювати таку оцінку є факторіальний дизайн опитування. Техніка факторіального дизайну опитування, вперше була запропонована П. Россі [125]. Підхід передбачає застосування експериментального дизайну дослідження з метою виявлення суджень стосовно соціальних об'єктів (життєвих ситуацій, людей, людських дій тощо). У ході

дослідження респонденти мають оцінити гіпотетичний опис, який має назву віньєтки. Значення характеристик, притаманних гіпотетичному об'єкту, представленому у віньєтках, систематичним чином змінюється, даючи змогу здійснити оцінку їх впливу на формування судження щодо об'єкту. Під судженнями [126] у факторіальному опитуванні розуміють позитивні вірування (positive beliefs) та нормативні судження (normative judgements). Позитивні вірування передбачають оцінку того, яким є соціальний об'єкт, а нормативні судження те, яким він має бути [127].

Одне з перших досліджень у області оцінки справедливості отримання бідними фінансової допомоги від держави відповідно їх життєвим обставинам, проведено у 1986 році в Сполучених Штатах Америки в межах опитування «Загальне соціального обстеження» (General Social Survey) [122, 124]. У дослідженні був застосований факторіальний дизайн опитування.

У ході опитування респондент мав оцінити необхідність надання фінансової допомоги від держави вигаданій жінці, що потрапила у відповідні життєві обставини. Вищий рівень наданої респондентом допомоги, означав, певною мірою, вищу оцінку її скрутної життєвої ситуації (відторгненості).

Гіпотетичні описи потенційних реципієнтів державної допомоги містили наступні характеристики: кількість дітей, подружній статус матері, соціально-економічний статус батька, рівень освіти матері, статус матері на ринку праці (включає причини відсутності роботи у випадку безробіття), подружній статус батька, тривалість фінансових проблем, наявність збережень, ймовірність отримання підтримки з боку батьків у разі необхідності, рівень місячного доходу.

В межах дослідження були сформульовані наступні дослідницькі запитання:

- а) які характеристики бідних сімей, що зумовлені особистісними (внутрішніми) або структурними (зовнішніми) обставинами є достатньо обґрунтованими для того, щоб громадяни схвалили призначення їм державної допомоги?
- б) які характеристики бідних сімей є більш значимими для призначення допомоги?
- в) чи існує узгодженість думок щодо характеристик бідних, які дають право отримувати допомогу від держави?

Гіпотези дослідження полягали у наступному: а) респонденти будуть оцінювати всі бідні сім'ї, як такі, що заслуговують мінімальний, прийнятний рівень життя, незалежно від ситуаційних чинників, що стоять перед цими сім'ями; б) рівень підтримки (щедрості) респондентів відносно бідних сімей, описаних в віньетках, буде залежати від конкретних структурних і вольових умов, з якими стикаються гіпотетичні люди.

За результатами аналізу виявлено, що значна частка опитаних вважає, що ніхто не повинен отримувати менше мінімального, прийнятного рівня фінансової державної допомоги. Переважна більшість респондентів (80%) вказали рівень фінансової, який не є нижчим від середнього значення на шкалі (\$200), яку опитані використовували для оцінки. Середній рівень фінансової підтримки, наданої респондентами, у два рази перевищував рівень фінансової допомоги, яка надавалась в рамках програми допомоги сім'ям, які мають дітей-утриманців (Aid to Families with Dependent Children). Проте, рівень наданої підтримки варіювався залежно від критеріїв (характеристик гіпотетичних родин), за якими опитані здійснювали оцінку.

Для респондентів було важливо, що описані у віньетках люди намагаються покращити своє становище, шукаючи роботу. Наявність дітей і їх кількість була пов'язана з вищою оцінкою щодо необхідного рівня фінансової підтримки. Опитані приділяли увагу обставинам відсутності роботи. Наприклад, наявність у матері статусу безробітної внаслідок необхідності доглядати дітей або інвалідності у батька, були оцінені респондентами як значущими факторами для надання допомоги. Отримані у ході аналізу оцінки щодо важливості тих чи інших критеріїв демонстрували узгодженість думок опитаних стосовно того, хто потребує допомогу, а отже є відторгненим [122].

У світовій практиці концепт соціального відторгнення використовують у кількісних дослідженнях, що присвячені вивченню проблем і потреб представників соціально відторгнених груп, встановленню факторів його виникнення. Результати аналізу соціального відторгнення застосовують для оцінки соціальної політики та її формування на національному і міжнародному

рівнях. У зв'язку з активним використанням концепту, інструменти для вимірювання відторгнення постійно вдосконалюють та уточнюють.

Висновки до розділу 1

1. Поява концепту соціального відторгнення пов'язана з переосмислення понять, які застосовувались у науковому та політичному дискурсах при вивченні стану неблагополучних категорій населення та явищ, пов'язаних з розривом соціальних зв'язків між індивідами та суспільством. Формування концепту відбулось у другій половині ХХ століття під впливом розуміння недостатності механізмів соціальної інтеграції сучасних соціальних інститутів в країнах Європейського Союзу. Визнаючи важливість економічних причин як основних для формування соціальної нерівності, почали враховуватись її соціокультурні аспекти. Внаслідок зміни акцентів у вивченні факторів неблагополуччя людей відбулась трансформація стратегій подолання бідності у бік політики, спрямованої на зменшення соціального відторгнення.

2. В останнє десятиліття концепт соціального відторгнення почали використовувати у межах емпіричних соціологічних досліджень в Україні. У 2016 році в Україні схвалено "Стратегія подолання бідності", де вказано, що зменшення різних аспектів соціального відторгнення є одним із пріоритетів держави та йде мова про необхідність в удосконаленні вимірювання бідності та соціального відчуження в Україні".

3. Концепт соціального відторгнення має певні перетини з розглянутими концептами бідності, матеріальної депривації, дискримінації, маргіналізації, андеркласу та включає атрибути відповідних явищ. Але на відміну від зазначених концептів дослідження соціальне відторгнення доповнене таким його аспектом як "усереднені стандарти життя, доступні для більшості в громаді або ж у суспільстві", забезпечення яких втілено у наборі громадянських прав.

4. За результатами аналізу соціологічних підходів до вивчення соціального відторгнення можна виокремити різну природу його виникнення: а) *пасивне відторгнення*, яке відбувається внаслідок недостатності інтегративних функцій соціальних інститутів суспільства стосовно окремих груп (наприклад, через невідповідну соціальної політику щодо певних соціально-демографічних груп); б) *самовідторгнення* – самоізоляція, яка виникає в результаті усвідомленого небажання приєднуватись до суспільства та прийняття своєї "прикордонної позиції" (наприклад, індивід не бажає залучатись до суспільно значущої діяльності, намагається бути економічно залежним від держави); в) *активне відторгнення*, яке з'являється у випадку умисних дій однієї групи щодо іншої з метою недопущення її до дефіцитних ресурсів, благ і позицій, які дозволяють отримати доступ до них (наприклад, на добре оплачуване місце роботи наймають знайомих, родичів або доступ до якісних медичних послуг, ліків мають тільки представники певної групи).

5. Теоретичною основою дисертаційного дослідження є структурно-діяльнісний підхід, який дозволяє враховувати складність структури соціального відторгнення та різноманітність факторів його виникнення. Багатоманітність причин виникнення соціального відторгнення дозволяє розуміти його як продукт функціонування соціальних структур, що водночас поєднується з соціальними установками, діями людей як по відношенню до власної життєвої ситуації так і по відношенню до інших індивідів і груп.

6. З точки зору рівня аналізу соціального відторгнення у західній соціологічній традиції виділяють два підходи до його емпіричної ідентифікації. На рівні суспільства (макрорівень) відторгнення проявляється у вигляді відсутності соціальної згуртованості та інтеграції, а на індивідуальному рівні (мікрорівень), як неспроможність індивідів брати участь в нормативно очікуваній соціальній діяльності і вибудовувати значущі суспільні відносини з іншими. Соціально відторгнута людина не в повній мірі отримує доступ до усереднених стандартів життя, доступних мейнстріму, що включають доступ до ресурсів, їх споживання та соціальну взаємодію.

7. Досвід використання концепту у емпіричних дослідження свідчить, що вивчаючи соціальне відторгнення дослідники акцентують увагу на таких його атрибутах: відсутність участі у діяльності, характерній для більшої частини членів громади, брак значимих соціальних стосунків, недостатність доступу до ресурсів та забезпеченості прав громадянина. А це означає, що концепт соціального відторгнення є багатовимірним та має складну структуру.

8. На основі здійсненого аналізу обрано робоче визначення концепту, що полягає у наступному: соціальне відторгнення є багатовимірним процесом і результатом зменшення доступу до структурно-економічних ресурсів, позицій, що їх розподіляють і недостатності соціокультурної участі індивідів або груп. На суспільному рівні соціальне відторгнення є наслідком недостатності функціонування соціальних інститутів, що проявляється як відсутність доступу до механізмів соціальної інтеграції для певної частини населення. На індивідуальному рівні, проявами соціального відторгнення є зменшення споживанні товарів та послуг, соціальна ізольованість і брак участі у значущих видах діяльності, що є характерними для більшості людей у досліджуваному суспільстві.

9. У дослідженнях, присвячених вимірюванню соціального відторгнення, широкого застосування набув підхід його емпіричної ідентифікації, розроблений Дж. Джоель-Гисберг і К. Вруман. Зазначений підхід дозволяє розглядати соціальне відторгнення з точки зору особливостей життєвої ситуації його носіїв на індивідуальному рівні, тобто як властивість, притаманну індивіду. Перевагою застосування зазначеної схеми вимірювання є те, що вона дозволяє охопити аспекти соціального відторгнення, пов'язані з розривом соціальних зв'язків, браком нормативної інтеграції, матеріальними позбавленнями, забезпеченням громадянських прав. Тобто критерії емпіричної ідентифікації соціального відторгнення закладені у схемі дозволяють враховувати наявність доступу до економіко-структурних ресурсів і соціальної участі людей, їх взаємодії з іншими.

10. Але будь-яка наукова теорія або підхід до емпіричної ідентифікації соціальних явищ працює тільки в певних умовах, описує певне коло явищ. Тобто

постає питання, наскільки ситуація в Україні може бути описана і проаналізована через призму концепту соціального відторгнення з застосуванням підходів до його вимірювання на індивідуальному рівні.

11. Досвід використання концепту соціального відторгнення демонструє, Обраний у межах дисертаційного дослідження підхід, створений та адаптований у країнах західної демократії і розвиненої ринкової економіки, тобто потребує емпіричного обґрунтування його застосування в умовах українського суспільства. Імплементация концепту у політичний та дослідницький дискурси в Україні передбачає можливість здійснення міжнародних порівнянь, спрямованих на пошуку спільних та відмінних проявів відторгнення у країнах із різними підходами до формування соціальної політики та соціально-економічним розвитком. Але необхідною передумовою здійснення крос-культурних порівнянь, зокрема, з використанням підходу Дж. Джоель-Гисберг і К. Врумана, передбачає структурну подібність феномену, який вивчається у різних суспільствах.

12. З метою обґрунтування визначених критеріїв ідентифікації соціально відторгнених груп в умовах українського суспільства у дисертаційному дослідженні заплановано здійснити перевірку їх структурної подібності в Україні та інших країнах, відмінних за рівнем економічного добробуту та моделями соціальної політики. Застосування відповідних критеріїв має бути адекватним як для загального населення конкретної країни, міжнародних порівнянь, так і для ідентифікації соціального відторгнення відносно його конкретних груп ризику. Крім того, вирішення завдання емпіричної ідентифікації соціального відторгнення включає встановлення порогового значення, що дозволяє ідентифікувати групу соціально відторгнених у суспільстві.

13. Наявні в Україні дослідження ставлень до соціальної політики не розглядають задачу з'ясування критеріїв ідентифікації громадянами соціально відторгнених груп та, відповідно, вивчення на цій основі ставлень до соціальної політики держави. Для розв'язання такої задачі необхідно створити інструментарій, адаптований до соціально-культурних особливостей сучасного

українського суспільства та такий, що враховує реалії соціальної політики української держави.

РОЗДІЛ 2 ОБГРУНТУВАННЯ ВИМІРЮВАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ

Ідентифікація об'єкта здійснюється на основі того, що його атрибути (характеристики) відповідають визначеній системі ознак, яка дозволяє зараховувати такий об'єкт до певної групи. Тобто для ідентифікації представників груп соціального відторгнення необхідно визначити параметри у просторі яких можна визначати приналежність об'єкта до групи відторгнених.

2.1. Підходи до емпіричної ідентифікації соціального відторгнення: виміри, показники та способи вимірювання

У 2001 році з метою моніторингу успішності програм, спрямованих на подолання бідності та соціального відторгнення Комітетом з соціального захисту Ради Європи схвалено набір статистичних показників, що характеризують ступінь залученості/відторгненості індивідів або груп [13]. Лейкенську систему індикаторів використовували в межах моніторингу програм Європейського Союзу щодо подолання бідності та соціального відторгнення з 2001 по 2010 роки.

Лейкенська система індикаторів містить наступні показники:

1. Основні показники

1. Дохід на рівні 60% медіанного після вирахування податків (показник дезагредований за статтю, віком, статусом на ринку праці, типом домогосподарства та формую володіння житлом

2. Співвідношення доходів верхнього і нижнього квантилів (20-відсоткових груп, які визначаються за ранжованим рядом значень наявних у обстежених домогосподарств грошових доходів)

3. Стійкість наявності низького рівня доходів

4. Розрив у доходах нижче медіанного значення

5. Регіональна згуртованість (вимірюється як рівень зайнятості)

6. Рівень довготривалого безробіття за методологією МОП

7. Частка безробітних домогосподарств

8. Частка тих, хто не отримав повну шкільну освіту та не продовж

навчання

9. Очікувана тривалість життя при народженні

10. Самооцінка стану здоров'я дезаггегована за рівнем доходів

II. Вторинні показники

11. Частка осіб, які проживають в сім'ях з доходом нижче 40%, 50% і 70% від середнього доходу по країні

12. Чисельність населення з низьким рівнем доходу у фіксований момент часу (частка населення чий дохід у конкретному році є нижчим від встановленої межі бідності)

13. Рівень ризику зубожіння, коли дохід розраховано наступним чином

14. Коефіцієнт Джині

15. Частка тих, хто характеризується постійним низьким доходом (нижче 50% медіанного доходу)

16. Частка безробітних (безробітні більше 12 місяців)

17. Частка довготривало безробітних (безробітні більше 24 місяців)

18. Частка осіб, які мають низький рівень освіти за міжнародною стандартизованою класифікацією освіти ISCED (відторгненими вважають тих, хто у віці 25-34, 35-44, 45-54, 55-64 років має освіту нижче рівня 2, що включає такі рівні: 0 – допочаткова освіта; рівень 1 – початкова освіта або перший етап базової освіти; рівень 2 – перший етап середньої освіти або другий етап базової освіти. Шкала ISCED включаючи рівень 2 має наступні градації: рівень).

У 2010 році в рамках реалізації Стратегії розвитку Європейського Союзу "Європа 2020" з метою моніторингу прогресу досягнення мети щодо скорочення чисельності населення, що знаходиться на межі бідності, і соціального відторгнення, розроблено систему показників AROPE. AROPE розраховують на основі даних EU-SILC (Income and Living Conditions Income and Living Conditions). Показники містять три компоненти [106]:

- рівень ризику бідності – еквівалентний наявний дохід нижчий від визначеного порогу ризику бідності, встановленого на рівні 60% від національного медіанного еквівалентного доходу (після соціальних виплат);

- матеріальна депривація – наявність у людини, принаймні 4 з 9 видів наступних матеріальних позбавлень, які полягають у тому, що людина фінансово неспроможна: 1) оплатити оренду або комунальні рахунки; 2) опалювати своє житло на достатньому рівні; 3) оплачувати непередбачені витрати; 4) споживати м'ясо, рибу або еквівалент протеїну через день; 5) тижневий відпочинок поза домом; 6) володіти машиною; 7) пральною машиною; 8) кольоровим телевізором; 9) телефоном;

- відторгнення від ринку праці – надзвичайно низька інтенсивність праці, яка передбачає, що індивіди у віці від 0 до 59 років проживають у домогосподарствах, дорослі члени яких протягом минулого року працювали менше 20% від свого загального трудового потенціалу (співвідношення між кількістю місяців, яку члени сім'ї працездатного віку відпрацювали протягом звітного року і загальною кількістю місяців, яку члени даного домогосподарства могли відпрацювати протягом цього періоду).

Представлені в політиці Європейського Союзу підходи до вимірювання соціального відторгнення покривають лише дистрибутивні виміри концепту. Крім того, Лейкенські індикатори та AROPE є показниками, що дозволяють визначити частку населення країни, що піддається ризику соціального відторгнення, не даючи можливість аналізувати особливості життєвої ситуації представників визначеної групи [102].

Концептуалізація соціального відторгнення розроблена Т. Бургардт, Дж. ле Грантом і Д. Піачудом [47, 54], базується на визначенні соціального відторгнення як браку участі у ключових видах нормальної участі, що характеризується п'ятьма типами соціальної участі:

а) *споживання (consumption)* його інтерпретують як можливість споживати принаймні деякий мінімальний набір товарів та послуг, що вважається нормальним для даного суспільств. Про соціальне відторгнення мова йде, якщо дохід індивіда є меншим ніж половина середнього доходу у Великобританії.

б) *можливість заощаджувати (savings activity)*. Її розглядають як спроможність накопичувати фінансові збереження, наявність пенсійного забезпечення або володіння власністю. Вимірюється як наявність додаткового прибутку від інвестицій або банківського рахунку;

в) *виробнича діяльність (production)*. Вона розглядається як залученість до суспільно значимої активності: оплачувана робота, самозайнятість, навчання, догляд за членами родини тощо. Про соціальну відторгненість мова йде, якщо індивід є безробітним понад 6 місяців, вийшов на пенсію до настання пенсійного віку або є хронічно хворим (недієздатним);

г) *політична залученість (political engagement)*. Це можливість долучитися до прийняття рішень на локальному або національному рівнях: голосування у національних або місцевих виборах, членство в політичних партіях, трудових профспілках. Про соціальне відторгнення мова йде тоді, коли людина не голосувала на останніх виборах;

д) *соціальна активність (social activity)*. Її розглядають як значиму взаємодію з сім'єю, друзями, наявність емоційної підтримки близьких, і можливість відчувати себе частиною більш широкої спільноти. Про соціальне відторгнення мова йде тоді, коли людина є соціально ізольованою і не має з ким поділитись своїми проблемами, отримати необхідну допомогу тощо.

Інший підхід до концептуалізації соціального відторгнення на даних дослідження ELSA (English Longitudinal Study of Ageing) запропоновано М.

Барнесом [77, 76]. У дослідженні соціальне відторгнення розглядають у семи вимірах:

- участь у культурних та розважальних заходах (відвідання кінотеатрів, театрів, музеїв, концертів тощо);
- громадська участь (членство в політичній партії, в локальній групі інтересів, волонтерська діяльність, участь у голосуванні на національних виборах);
- доступ до базових послуг (банківських, медичних установ і магазинів);
- відторгнення від місцевої громади (відчуття щодо можливості покластися на сусідів, що живуть поруч, відчуття самотності, зневіри у людей, що живуть поруч);
- фінансових продуктів (можливість розпоряджатись грошима);
- матеріальні блага (наявність речей довготривалого користування як то телевізора, холодильника, пральної машини, комп'ютера, можливість опалювати дім тощо);
- соціальні відносини (частота спілкування з друзями та родичами).

В цьому підході до концептуалізації та вимірювання соціального відторгнення відсутність роботи не розглядається як компонент концепту.

У межах проекту *«Дослідження бідності та соціального відторгнення»* у Великобританії соціальне відторгнення ідентифікують у чотирьох вимірах, кожний з яких розглядають окремо: [58]:

- збідніння, яке вимірюють як рівень доходів нижчий за медіанний у регіоні, суб'єктивну оцінку бідності та відсутність потреби благах і послугах, які вважають найнеобхіднішими у досліджуваному суспільстві;
- відторгнення від ринку праці, що вимірюють як відсутність участі на ринку праці;
- відторгнення від державних і приватних послуг, яке ідентифікують як недостатність доступу до них або їх відсутність, що включає: медичне обслуговування, наявність спеціалістів певного профілю, аптек, дитячі садки,

транспорт, банки та банківські сервіси, місця відправлення релігійних обрядів, місця дозвілля (кінотеатри, паби, молодіжні клуби) і т. д.;

– відторгнення від соціальних відносин, яке розглядають як відсутність політичної або громадянської участі, неучасть у спільних соціальних заходах, можливість отримати допомогу від інших людей, соціальну ізоляцію, ізольованість внаслідок страху стати жертвою злочину, інвалідність тощо.

У дослідженні «*Багатомірний аналіз соціального відторгнення*» автори «Брістольської матриці соціального відторгнення» [55, 56] розробили інструментарій, що дозволяє вводити різні ступені соціального відторгнення та визначати факт його наявності за умови відторгнення від певної кількості вимірів.

«Брістольської матриці соціального відторгнення» включає такі блоки показників для вимірювання проявів соціального відторгнення та факторів його ризику:

I. Ресурси :

– Матеріальні/економічні ресурси: дохід, наявність речей першої необхідності (матеріальна депривація), володіння житлом, фінансові активи та заощадження, наявність боргів, оцінка суб'єктивної бідності

– Доступ до державних і приватних послуг: бар'єри у доступі до житла та послуг, актуальних для представників всіх і конкретних соціально-демографічних (комунальних, транспортних, фінансових)

– Соціальні ресурси: можливість отримати сторонню допомогу поза межами родини (догляд за дітьми, людьми похилого віку), соціальна підтримка, кількість і якість соціальних контактів.

II. Участь:

– Участь в економічній діяльності: статус на ринку праці, залученість до неоплачуваної праці, якість роботи (наявність соціального страхування, відпустки, гнучкий графік роботи), тип зайнятості (повна, неповна)

– Участь в соціальній діяльності: залученість до нормальної (типової) діяльності, виконання соціальних ролей.

- Культура, освіта і навички: базові навички (грамотність, вміння рахувати, знання мови), рівень освіти, доступ до освіти, відвідування культурних заходів і дозвіллевою активністю, доступ до Інтернету.

- Політична і громадська участь: статус громадянина, виборчі права (реєстрація у реєстрі виборців, участь у голосуванні), громадянська ефективність (відчуття того, що людина в змозі вплинути на рішення), членство у релігійних, громадських організаціях.

III. Якість життя:

- Здоров'я і благополуччя: фізичне та психічне здоров'я, наявність інвалідності, задоволеність життям, самооцінка особистої ефективності, особистісний розвиток (в тому числі для дітей, але не тільки для них), ризик стигматизації, зловживання наркотичними речовинами, членушкодження;

- Умови життя: якість житла, бездомність, безпечність району проживання;

- Злочинність: віктимізація, оцінка своєї безпеки, досвід булінгу, дискримінація, кримінальне минуле, практика антигромадської поведінки, тюремне ув'язнення.

П. Бонке [64] виокремила два різновиди вимірів концепту соціального відторгнення: дистрибутивні та реляційні. До дистрибутивного вона віднесла: тривале безробіття (більше 12 місяців), матеріальна депривація, відносна бідність за доходами (нижче 50% від середнього еквівалентного чистого доходу домогосподарства), рівень освіти, умови проживання, умови життя у районі проживання. Реляційний аспект соціального відторгнення включив: залученість до соціальних мереж (соціальну ізоляцію), політичну участь, прояви аномії (почуття самотності, відчуття безпорадності), тривожність (відчуття пригніченості, наявність нав'язливих думок). Оцінка умов життя у динаміці, що передбачає порівняння теперішніх умов життя з тим, якими вони були п'ять років тому.

П. Бонке [64] використала ряд суб'єктивних критеріїв соціального відторгнення. За її думкою, соціально відторгнуті не сприймають себе як

інтегрованих повною мірою до суспільства. З метою емпіричної ідентифікації суб'єктивної оцінки відторгнення П. Бонке застосувала наступні показники: 1) В цілому, наскільки Ви задоволені своїми можливостями брати участь у нормальному суспільному житті? (0 – повністю незадоволений до 10 – повністю задоволений); 2) Чи відчуваєте Ви, що ніби знаходитесь поза суспільством? (ні; скоріше ні; так, певною мірою; так).

Н. Є. Тихонова [18] концептуалізуючи соціальне відторгнення, особливо відмітила поняття депривації як набору позбавлень – реальних проявів нерівності в доступі до матеріальних і соціальних благ та дискримінації, як неспроможності в реалізації своїх прав у доступі до цих благ. Для виділення індикаторів соціального відторгнення було використано сім шкал: робота, здоров'я, освіта, культура, спілкування, соціальні мережі, автономія та житло. Політична участь як окремий вимір не розглядалася, оскільки можливість голосувати є доступним для більшості населення, що має прописку.

На думку С. Оксамитної та В. Хмелька [118], соціальне відторгнення характеризується браком участі у таких сферах, як *споживання, оплачувана праця, освіта* а також у певних формах *соціальної взаємодії та відсутності підтримки*. Нестача життєво важливих матеріальних ресурсів є, на думку дослідників, найважливішою причиною неучасті частини громадян України в основних видах активності, а брак грошей на харчування є найбільше вираженим серед усіх зазначених вище проявів соціального відторгнення.

Для вимірювання споживання С. Оксамитна та В. Хмелько використали на додаток до доходу меншого за половину медіанного у відповідному регіоні також показник, що відображає оцінку власного матеріального стану (нестачу коштів на їжу), як більш адекватний в умовах України. Для вимірювання участі на ринку праці та наявності оплачуваної роботи автори використовували статистичні показники рівня безробіття за методологією Міжнародної організації праці. Залученість до соціальних мереж вимірювалась за показником, який характеризував відсутність будь-якої допомоги від близьких людей у той момент, коли вона була необхідна. Підхід українських дослідників до виокремлення

вимірів є схожим на британський, а брак участі є основним проявом соціального відторгнення. Але в той же час є відмінності в структурі концепту. Зокрема, відсутнім є вимір політичної участі, але додано вимір освіти.

Н. В. Толстих [117], концептуалізувала соціальне відторгнення у трьох вимірах: низькі рівні споживання та доходу індивідів чи груп (рівень доходу нижчий від встановленого на момент опитування прожиткового мінімуму; відсутність можливості придбати найнеобхідніші продукти, необхідний одяг, необхідну медичну допомогу та харчуватись відповідно до своїх смаків); обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту (оцінка можливості мати цікаву роботу, задоволеність своєю роботою); переважно пасивний тип взаємодії з суспільством (рівень зареєстрованого безробіття).

Методика UNDP (ПРООН) в Україні містить такі показники для вимірювання соціального відторгнення [1]:

1. Всі дорослі працездатного віку мають низький статус на ринку праці (безробітні, самозайняті або безоплатно працюючі члени домогосподарства)
2. Довготривало безробітні (понад 12 місяців за методологією МОП);
3. Бідні за відносним національним критерієм;
4. Не могли протягом року забезпечувати достатнє харчування (за самооцінкою);
5. у структурі доходів яких соціальна допомога і допомога родичів становить понад 33 відсотка;
6. Домогосподарства, які не мають доступу до освіти (через відсутність достатніх коштів для здобуття будь-якої професійної освіти або відсутність поблизу житла дошкільних установ);
7. Домогосподарства, які не мають доступу до медичної допомоги (відсутність поблизу житла медичної установи або аптеки, незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, неможливість упродовж року за необхідністю отримати медичну допомогу, придбати ліки);

8. Домогосподарства, які мають погані житлові умови (проживання в гуртожитках або комунальних квартирах менше 7,5 кв. м. житлової площі на особу, відсутність туалету в будинку і відсутність коштів для його установки);
9. Домогосподарства, які не мають телефону (домашнього або мобільного);
10. Домогосподарства, які протягом року не отримували платних послуг культури;
11. Самооцінка нестачі коштів для відвідин з подарунками друзів або прийняття друзів у себе;
12. Самооцінка нестачу коштів для родинного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі;
13. Самооцінка нестачі коштів для придбання квитків у кінотеатр (театр, концерт) 1-2 рази на рік (за самооцінкою);
14. Нестача коштів для оплати необхідних послуг невідкладної платної медичної допомоги;
15. Домогосподарства, в яких жодна з дорослих осіб (віком від 25 років і старше) не має професійної освіти;
16. Домогосподарства, які потерпають від незабезпеченості населеного пункту регулярним щоденним транспортним сполученням з іншим населеним пунктом з розвиненішою інфраструктурою;
17. Домогосподарства, які потерпають від неможливості отримання допомоги соціальних працівників або соціальної допомоги;
18. Домогосподарства, які покладають відповідальність за свій добробут повністю або переважно на державу.

Представлений спосіб концептуалізації соціального відторгнення є досить схожим на Лейкенський підхід, який дозволяє ідентифікувати його прояви на макрорівні. Але водночас вимірює прояви відторгнення і на рівні домогосподарства (мікрорівні). Е. Макарова відзначає, що застосування зазначеного набору показників для характеристики явища соціального відторгнення є дещо обмеженим, оскільки показники характеризують лише

ступінь розповсюдження соціального відторгнення у суспільстві та не дають уявлення про те, що саме являють собою відторгнені групи, з кого вони складаються і якими є основні причини та чинники, що обумовили їх стан [102].

Досвід вимірювання соціального відторгнення свідчить, що зарубіжними та українськими дослідниками накопичений суттєвий доробок щодо його концептуалізації і емпіричної ідентифікації.

Дослідження соціального відторгнення виявили наявність більше, ніж одного компонента (виміру) в його структурі [64,128,54]. Соціальне відторгнення має як об'єктивні, так і суб'єктивні виміри та прояви [129, 102] а їх ідентифікацію здійснюють на основі застосування двох відповідних типів критеріїв: суб'єктивних і об'єктивних.

Суб'єктивні критерії, базуються на основі оцінок індивідів стосовно відчуття їх соціальної відторгненості або міри відторгненості інших людей.³ Вимірюючи самооцінку індивідів щодо своєї відторгненості дослідники застосовують індикатори, які вимірюють відчуття ними втрати взаємозв'язку з суспільством[64]. Використання таких критеріїв не пов'язано з певними абсолютними стандартами або середніми показниками по країні. Відповідно у структурі концепту соціального відторгнення деякі дослідники виділяють *особистісний (суб'єктивний)* компонент відторгнення, який має відношення до відчуття самоцінності, аномії (відчуженості) [130, 47].

³ Ідентифікація соціального відторгнення може бути здійснена шляхом оцінки пересічними громадянами того, хто є соціально відторгненим. Мова йде про реципієнтів системи соціального захисту, чий рівень доходів не досягає прожиткового мінімуму, тих, хто опинився в складних життєвих обставинах спричинених інвалідністю, віком, соціальним становищем тощо. Тобто державна допомога призначається представникам тих груп, які мають недостатній доступ до ресурсів, послуг і механізмів їх перерозподілу, а отже є соціально відторгнутими. В межах визначеного напрямку вивчають, обґрунтованість (справедливість) призначення допомоги згідно з соціально-демографічними характеристиками та життєвими обставинами людей. Суб'єктивні критерії для оцінки соціального відторгнення з точки зору сторонніх людей розглянуто у Розділі 3 «Застосування факторіального дизайну опитування для ідентифікації груп соціального відторгнення».

Проте, суб'єктивне відчуття відторгнення не завжди збігається з об'єктивною реальністю, за думкою О. В. Макарової [102]: «За радянських часів, коли населення країни було явно обмежене у доступі до тих благ, які вже були «нормальними» для економічно розвинених країн», переважна частина населення не відчувала свого відторгнення.

Об'єктивні критерії, ґрунтуються на оцінці життєвої ситуації індивідів або груп, її відповідності певним абсолютним, середнім стандартам досліджуваного суспільства. Згідно з об'єктивними критеріями у структурі соціального відторгнення можна виокремити два типи вимірів: а) *дистрибутивні*, що мають відношення до відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів; б) *реляційні*, які мають відношення до браку соціальної участі та недостатності нормативної інтеграції [64, 112, 128].

Дійсно, існує думка, що однією з проблем використання концепту соціального відторгнення є його занадто широке застосування для опису кожного виду позбавлень: «термін відторгнення, на думку А. Сена концепт соціального відторгнення: "настільки багатогранний і адаптивний, що може виникати спокуса розглядати кожен тип позбавлень як соціальне відторгнення» [72].

На думку Дж. Джоель-Гисберг і К. Врумана [22] Лейкенські індикатори є проксі (посередницькими) показниками соціального відторгнення, створеними для порівняння політики країн Європейського Союзу. Вчені відзначають, що вимірювання соціального відторгнення можна здійснювати у прямий та непрямий способи. У першому випадку йдеться про фактори ризику соціального відторгнення, а у другому – про його безпосереднє вимірювання як властивості, притаманної індивідам. Вчені вважають, що у деяких дослідженнях застосовують показники, які прямо не ідентифікують соціальне відторгнення, а є факторами його виникнення. Р. Левітас [57] описує приклад непрямой ідентифікації соціального відторгнення посилаючись на дослідження Т. Бургардт, Дж. ле Гранта, і Д.Піачуда [54], які використали для вимірювання відторгнення показник річного доходу домогосподарства перед вирахуванням з цієї суми витрат на житло та місцеві податки. На думку дослідниці, такий показник непрямі

ідентифікує рівень споживання та матеріальну депривацію. На думку вчених, для розробки адекватної політики, спрямованої на зменшення соціального відторгнення необхідно розробити концептуальну схему в межах

Рєвнівцева О. В. [87], вважає, що в Україні соціальне відторгнення необхідно розуміти з точки зору, зокрема, забезпечення зайнятості населення. У якості окремого виміру, відторгнення від ринку праці розглядають межах проекту «Дослідження бідності та соціального відторгнення» [58, 57]. За результатами проекту дослідники дійшли висновку [58], що відсутність оплачуваної роботи може призводити до бідності, недостатності доступу до соціальних послуг, соціальної ізоляції. Зазначені прояви відторгнення ймовірніше властиві домогосподарствам, де відсутні особи працездатного віку, які мають роботу. Проте, відсутність роботи, скоріше необхідно розглядати як фактор ризику соціального відторгнення, пов'язаний з більш прямими його проявами. Або спираючись на інтерпретацію соціального відторгнення представлену Р. Левітас, відторгнення від ринку праці можна виділити, у якості окремого виміру соціального відторгнення, розглядаючи його на макрорівні [70].

Дж. Джоель-Гисберг і К. Вруманом [108, 22, 65], запропоновано підхід для прямого вимірювання соціального відторгнення. Застосовуючи їх підхід, соціальне відторгнення ідентифікують у чотирьох вимірах, які характеризують специфіку життєвої ситуації його потенційних носіїв: а) матеріальній депривації; б) недостатності забезпечення прав громадянина; в) обмеженості соціальної участі (соціальна ізоляція); г) браку нормативної інтеграції. Можливими факторами ризику соціального відторгнення є: а) державна політика; б) соціально-демографічні характеристики індивідів; в) особливості їх життєвої ситуації; г) соціально-демографічні процеси у суспільстві; д) особливості функціонування соціальних інститутів та громади (бізнесу, банківських структур, організацій громадського суспільства тощо). Розглянемо особливості ідентифікації кожного з визначених у схемі компонентів.

У складі *дистрибутивних вимірів* визначають два типи: перший має відношення до фінансової спроможності забезпечити собі необхідний рівень

споживання ресурсів і послуг і має назву – *матеріальна депривація*; а другий полягає у вимірюванні доступності послуг і ресурсів, гарантованих для кожного громадянина, які розподіляють соціальні структури – *недостатність забезпечення прав громадянина*.

Матеріальна депривація характеризує обмеженість споживання та вимірюється як фінансова неспроможність купувати продовольчі та непродовольчі товари, оплачувати різноманітні послуги. У такому випадку застосовують показники, які характеризують суспільною норму споживання [5], яка може бути виражена у певному типовому для даного суспільства наборі благ.

У межах виміру використовують показники, що відображають фінансову спроможність індивіда (домогосподарства) сплатити за такі товари і послуги, як: продукти харчування, ліки, одяг, медичні послуги, житлово-комунальні рахунки. У цьому ж вимірі враховують фінансову спроможність брати участь у заходах дозвілля, які доступні для більшої частини населення. Здійснюючи підбір показників вимірювання для матеріальної депривації, необхідно враховувати те, що її ступені відрізняються за якісною наповненістю, які умовно можна окреслити наступним чином [20]:

1) *ступінь злиднів*, коли ресурсів не вистачає на нормальне харчування (у сім'ї не доїдають, практично не їдять свіже м'ясо, рибу, не купують фрукти, соки), сім'я змушена економити на предметах гігієни, фінансово неспроможна оновлювати одяг для дітей по мірі їх дорослішання. У домогосподарстві відсутні предмети тривалого користування такі, як телевізор, холодильник тощо;

2) *ступінь гострої нужденності*, коли позбавлення продовжують концентруватися на якості харчування (існують обмеження у ласощах, шоколаді, цукерках для дітей, свіжих овочах і фруктах для дорослих), існує нестача одягу та взуття (дорослі члени сім'ї змушені відмовлятися від їх оновлення); родині важко підтримувати житло в порядку, мати в достатній кількості меблі; родина фінансово неспроможна у разі необхідності організовувати ритуальні обряди (похорони, поминки), купувати життєво важливі ліки та медичні прилади;

обмеженість фінансових можливостей не дозволяє запрошувати гостей до себе або ходити у гості;

3) *ступінь малозабезпеченості*, який характеризується браком коштів на придбання улюблених газет, журналів, книг (зниженням якості дозвілля дорослих і дітей); тим, що родина (домогосподарство) не може дозволити собі придбати пральну машину, відвідувати родичів, відмовляється від платних послуг, в першу чергу, медичних.

Наступний вимір у структурі концепту соціального відторгнення *недостатність забезпечення прав громадянина*. Цей компонент характеризує доступність ресурсів, які можна отримати, у більшості випадків, від державних інституцій, які ці ресурси розподіляють. До таких інституцій відносять державні установи (центри зайнятості, лікарні, освітні та навчальні заклади) та недержавні організації (банки, страхові та юридичні компанії). Особливу увагу приділяють показникам для вимірювання можливості влаштовувати дітей до дитячих та навчальних закладів. Враховується індикатори для оцінки рівня безпеки у районі проживання, якості надання комунальних послуг, пристойність умов побуту, можливість отримання необхідну державну підтримки (наприклад, соціальних виплат) [116, 115]. Індикатори з відсутністю доступу до базових послуг у межах будинку (наприклад, електро- і водопостачання) або поза ним (наприклад, транспорт, послуги торгових центрів і фінансові послуги). Відсутність комунальних послуг є ізоляцію від базових умов життя, які більшість населення вважає цілком зрозумілими [58].

У ході розробки інструменту вченими з Туреччини було уточнено вимір *недостатність забезпечення прав громадянина*, який включив два підвиміри: а) доступ до належного житла та безпечного навколишнього середовища (заворушення, неохайність і шум у районі проживання, відчуття небезпеки при знаходженні дома наодинці); б) доступ до соціальних інституцій і приватних інститутів (проблеми з доступом до державних установ, відмова у наданні соціальної допомоги, проблеми з отриманням послуг банків, страхових компаній [112, 113].

До *реляційних вимірів* відносяться обмежена соціальна участь та брак нормативної інтеграції. Обмежена соціальна участь характеризує низький рівень участі у формальних і неформальних соціальних мережах, недостатність соціальної підтримки та прояви соціальної ізоляції. Брак нормативної інтеграції розглядається як зловживання системою соціального забезпечення, делінквентна поведінка, недотримання норм щодо виконання громадських обов'язків. Така концептуалізація підкреслює не тільки брак доступу до ресурсів, зниження якості соціальних зв'язків, але й дозволяє ідентифікувати низьку ступінь регуляції поведінки нормативно-ціннісною системою, що притаманно представникам андеркласу.

Вимір соціальної участі може охоплювати *різні її форми: соціальну* (мова йде в першу чергу про міжособистісні контакти), *культурну і громадську (політичну)* [114, 115].

Описані форми соціальної взаємодії відображають дві форми соціального капіталу – зв'язуючий (bonding) та об'єднуючий (bridging). Об'єднуючий капітал з'єднує індивідів, що належать до різних соціальних груп, а зв'язуючий – тих, хто належить до однієї соціальної групи. Обидва типи капіталу та форми зв'язків є потенційним є джерелом доступу до ресурсів [131]. При вимірюванні соціального відторгнення йдеться про різні аспекти зв'язуючого соціального капіталу.

Залученість до соціальних мереж забезпечує матеріальні ресурси, практичну допомогу, доступ до інформації тощо. Результатом участі у мережах є можливість досягнення цілей в недосяжних для людини у випадку коли вона діє самотужки [132]. Соціальні мережі є свого роду «структурами можливостей», які сприяють або перешкоджають доступу до різного роду ресурсів [133]. За визначенням П. Бурдьє соціальні взаємини відкривають індивідам доступ до ресурсів асоціації або групи [134]. Залучення до соціальних мереж, можливе лише за умови соціальної взаємодії, тому брак значущих соціальних стосунків з іншими людьми негативно впливає на рівень благополуччя людей і призводить до їх соціальної ізоляції.

Складність і комплексність соціальних відносин і взаємодії між людьми зумовлює відсутність єдиного погодженого набору індикаторів для їх виміру [133]. Ідентифікуючи його, дослідники, як правило, використовують показники пов'язані з мінімізацією соціальних контактів (соціальною ізоляцією), відсутністю мереж підтримки та значущих людей з якими можна обговорити особисті питання. В межах зазначеного виміру розглядають аспекти взаємодії індивіда з сім'єю, друзями, колегами, наявність емоційної підтримки з боку близьких людей та можливості отримати допомогу, коли це необхідно. Про соціальне відторгнення мова йде тоді, коли людина є ізолюваною, тобто у її оточенні немає нікого, з ким поділитись проблемами, отримати необхідну допомогу та емоційну підтримку тощо.

У дослідженнях, присвячених соціальній ізоляції виокремлюють три форми спілкування[135]:

- *первинну*, яка включає в себе сімейні та побутові контакти;
- *вторинну*, яка охоплює відносини з сусідами, друзями і родичами, що проживають поза межами домогосподарства;
- *третинну*, що має відношення до участі у суспільному житті та залученості до організацій. Існує припущення, що соціальна ізоляція в одній сфері може бути компенсована завдяки наявності контактів у інших.

Для вимірювання *громадської участі*, зокрема, використовують індикатори, що характеризують відстороненість від політичного життя. П. Бонке [64] застосувала показники, що вимірюють самооцінку спроможності індивіда впливати на політичні події і зацікавленість у політичному житті: Ви оптимістично налаштовані/скоріше оптимістично, ніж песимістично/ скоріше песимістично, ніж оптимістично / песимістично що своїх можливостей здійснювати політичний вплив? Чи цікавитесь Ви політикою?. М. Кьюманс та Х. Шмітс [115] для вимірювання політичної участі використовували показник: Чи брали Ви участь в останніх виборах? [115]. Індикатори для вимірювання політичної участі застосовувались у дослідженні Т. Бургардт, Дж. ле Гранта, і Д.Піачуда, де аналогічний індикатор щодо участі в останніх виборах.

У першій версії чотирьохкомпонентної схеми вимірювання соціального відторгнення індикатори політичної участі включені саме у вимір нормативної інтеграції в теоретичні моделі нідерландського дослідження, а вимір політичної участі та не розглядався [108, 22,65].

Вимір, що стосується *культурної участі*, включений до схеми вимірювання М. Кьюмансом та Х. Шмітсом [115]. Показники у межах виміру характеризують частоту відвідування культурних заходів: а) *відвідував кінотеатр за останні 12 місяців* (відповіді: "Більш ніж у 12 разів", "7-12 разів", "4-6 рази", "1-3 рази"); б) *Відвідував концерт або шоу в останні 12 місяців* (відповіді: "Більш ніж у 12 разів", "7-12 разів", "4-6 рази", "1-3 рази").

У межах реляційних вимірів виокремлюють вимір *нормативної інтеграції*. Вибір цього виміру базується на ідеї того, що за умови труднощів, пов'язаних з економічними проблемами (доступом до ресурсів), людьми будуть обрані певні стратегії для подолання наслідків цих проблем [65]. Так, наприклад, у межах андеркласу можна визначити чотири типи груп та відповідні стратегії подолання структурних та економічних проблем [136]: 1) пасивні бідні (тобто ті, хто тривалий час отримують державну допомогу); 2) агресивні вуличні злочинці, наркомани; 3) особи, зайняті у тіньовій економіці; 4) волоцюги, п'яниці.

Вимір нормативної (культурної) інтеграції характеризує ступінь прийняття людиною певних приписів та заборон, що артикулюються та поділяються більшістю представників конкретного суспільства. У межах дослідження, проведеного в Туреччині з метою вимірювання нормативної інтеграції використали такі показники: а) надавати неправдиві свідчення, якщо друг під судом; б) прийняття другої оплачуваної роботи; в) прийняття другої оплачуваної роботи тим, хто отримує соціальні виплати по безробіттю; г) використання чужого страхового полісу для отримання медичних послуг [112, 113]. В дослідженні, що проводилось у Нідерландах [111], вимір нормативної інтеграції містив такі індикатори: а) іноді допомагати сусідам; б) викидати пляшки у сміття; в) працювати не заради грошей.

Враховуючи складну структуру досліджуваного концепту для його вимірювання застосовують набори показників, *ідентифікуючи його двома способами*. В одному випадку з метою емпіричної ідентифікації соціального відторгнення застосовують багатовимірні статистичні методи, розглядаючи його як латентну змінну (адитивний індекс), яку неможливо ідентифікувати безпосередньо на основі окремих показників. Латентна змінна представляє собою певний гіпотетичний конструкт який неможливо ідентифікувати безпосередньо на основі окремих показників [136, 137]. У такому разі соціальне відторгнення вимірюють опосередковано конструюючи інтегральні індекси на основі визначеного набору індикаторів. У такому випадку соціальне відторгнення розглядають як латентну змінну.

У рамках такого підходу для емпіричної ідентифікації соціального відторгнення використовують багатовимірні статистичні методи: факторний аналіз (ФА), його різновиди, наприклад, оптимальне шкалювання [22,114,113,65,112,115]. Конструювання таких показників *передбачає, що* соціальне відторгнення розглядають як неперервну властивість – індекс в певному діапазоні.

Одним з прикладів побудови індексів соціального відторгнення є нідерландське дослідження Інституту соціальних досліджень. Вченими побудована концептуальна модель, сконструйований відповідний індекс та субіндекси. Кожен із субіндексів та загальний індекс, які конструювали на основі ряду питань індикаторів, рівень вимірювання яких відповідає номінальному та порядковому типам шкал. Перші два субіндекси – матеріальна депривація та недостатність доступу до базових соціальних благ, а інші два – обмежену соціальна участь та брак нормативної інтеграції. Порогові значення індексу були поділені на «трохи відторгнутий», «достатньо відторгнуті», «досить відторгнутий» та «дуже відторгнутий».

Н. Є. Тихоною [48] для виділення індикаторів соціального відторгнення було використано сім шкал: робота, здоров'я, освіта та культура, спілкування, соціальні мережі, автономія, житло. На основі цих шкал побудований адитивний

індекс – сума всіх шкал. Для визначення міри соціального відторгнення, яка притаманна домогосподарству, було встановлено порогові значення індексу: домогосподарства без відторгнення, домогосподарства з відторгненням та домогосподарства, яким властивий глибокий ступінь відторгнення.

Інший підхід до вимірювання соціального відторгнення передбачає проведення аналізу окремих його показників (номінальних змінних), визначених згідно з обраними для аналізу вимірами [54,18, 139]. За думкою Т. Г. Бургардт, Дж. ле Гранта і Д. Піачуда, соціальне відторгнення – це відторгнення з кожного з п'яти типів нормальної участі [140, 54]. Міра відторгнення у цьому випадку – це відторгнення з кожного виміру, як дихотомічна ознака – відторгнутий або не відторгнутий на основі окремого показника вимірюного за номінальною шкалою.

Якщо показник соціального відторгнення розрахований шляхом застосування багатовимірних статистичних методів на конкретних емпіричних даних не можна визначити «природну» межу, що відділяє інтегрованих від відторгнутих. Така межа залежить від багатьох соціальних і культурних умов життя в суспільстві і може встановлюватися в певному сенсі конвенційно для конкретного суспільства (чи кількох суспільств, декількох країн). Для встановлення такого порогу використовують різні статистичні критерії. Наприклад, поріг обчислюють таким чином [111]: до середнього арифметичного, розрахованого по країні, додають одне його стандартне відхилення.

Інший підхід полягає тому, що дослідник аналізує окремі показники відповідно визначених вимірів концепту. Такий підхід дозволяє розглядати соціальне відторгнення на основі дихотомічних ознак – відторгнутий або не відторгнутий. У випадку використання номінальних показників відторгнутою людину вважають за умови наявності позбавлень мінімум у двох вимірах.

2.2.1. Конструювання вимірювальної схеми соціального відторгнення на основі даних міжнародних порівняльних досліджень

Відповідно розглянутому досвіду вимірювання та концептуалізації соціального відторгнення у дисертаційному дослідженні обрано підхід до його вимірювання, що включає виміри двох типів – дистрибутивні та реляційні [64,128]. Запропонований підхід дозволяє емпірично ідентифікувати відсутність доступу до структурно-економічних ресурсів, що розподіляють соціальні інститути, та недостатність соціокультурної участі людей.

Імплементация концепту соціального відторгнення у політичний та дослідницький дискурси в Україні передбачає можливість здійснення міжнародних порівнянь, спрямованих на пошуку спільних та відмінних проявів відторгнення у країнах із відмінними підходами до формування соціальної політики та рівнем соціально-економічного розвитку. Необхідною передумовою проведення крос-культурних порівняльних досліджень є використання еквівалентних інструментів збору даних [141].

Створення дослідного інструменту для вимірювання та порівняння соціального відторгнення передбачає, що відповідний концепт має подібну структуру в усіх цих країнах (вимагає встановлення структурної еквівалентності явища). Крім того, емпірично ідентифіковане явище має демонструвати передбачувані взаємозв'язки з іншими виміряними концептами, що є елементом валідності розробленого інструменту. Чим більше концепт, який використовує дослідник в різних умовах, демонструє узгодженість з виявленими раніше емпірично або теоретично визначеними взаємозв'язками, тим вище його конструктна валідність відповідного вимірювального інструмента [142].

Концепт соціального відторгнення може бути ефективним дослідницьким інструментом для порівняння ефективності різних типів соціальної політики як основного механізму попередження появи та поширення соціального відторгнення. Наприклад, держава загального добробуту є не просто механізмом

коригування структури соціальних нерівностей, вона представляє самостійну систему стратифікації, що впорядковує соціальні відносини [143].

Одним із факторів соціального відторгнення є державна політика, зокрема, соціальна політика та впроваджувана у державі система соціального захисту. Значною мірою рівень життя у країні обумовлений розподілом державної соціальної підтримки населення. Основною функцією системи соціального захисту є попередження і зменшення бідності та соціального відторгнення уразливих верств населення шляхом надання їм різних типів підтримки. Різні режими функціонування системи соціального забезпечення передбачають відмінності у рівні надання підтримки тим, хто є її реципієнтом і має ризик соціального відторгнення.

Виходячи із зазначеного в межах підрозділу дисертаційного дослідження сформульовано наступні дослідницькі запитання:

а) чи є соціальне відторгнення в Україні структурно подібними до соціального відторгнення у країнах Центрально-Східної і Західної Європи?

б) якими є відмінності у проявах соціального відторгнення залежно від рівня заможності країн та типу соціальної політики (соціального добробуту)?

Формування підходів до розподілу підтримки відповідає моделям соціальної політики (соціального добробуту), які історично склались у різних державах. Існують розбіжності в стратегіях підвищення рівня життя людей, які характеризуються неоднаковим рівнем державної підтримки тих, хто має ризик бути соціально відторгненим.

Досліджуючи порівняння міри підтримки, що надається реципієнтам системи загального та пенсійного забезпечення у межах визначених моделей добробуту, Коста Еспінг-Андерсена [144], виділив соціально-демократичний, консервативно-корпоративістський та ліберальний режими соціального добробуту (типи соціальної політики). Дослідниками Нідерландського інституту соціальних досліджень емпірично верифіковано розширену типологію, в межах якої додатково виділено країни з середземноморським типом соціальної політики [145] та групу держав Східної Європи [146]. Емпіричний розподіл країн здійснено

методом кластерного аналізу в просторі двох вимірів, які характеризують системи загального соціального (Social security systems) та пенсійного забезпечення (Pension security systems). Вимірювання рівня забезпечення обох систем здійснювалось з використанням шкали, яка має наступні градації: низький, середній та високий.

За результатами аналізу А. С. Соде та К. Врумана країни розподілені наступним чином: 1) *соціально-демократична модель* характеризується високим рівнем загального та пенсійного забезпечення (Швеція, Данія і Фінляндія); 2) для *консервативно-корпоративістської* моделі характерні середні рівні загального та пенсійного забезпечення (Бельгія, Франція, Німеччина, Люксембург і Австрія); 3) *ліберальній моделі* властивий середній і низький рівні загального та пенсійного забезпечення (США, Канада, Австралія, Великобританія та Ірландія); 4) *середземноморська модель* відзначається високим рівнем пенсійного забезпечення, але низьким рівнем загального забезпечення (Італія, Португалія, Іспанія і Греція); 5) для *групи держав Східної Європи* властивий низький рівень загального та пенсійного забезпечення (Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина) [147]. Окремо можна виділити країни з неповністю сформованою системою соціальної політики, наприклад, Україну та Російську Федерацію [148].

Дослідження щодо рівня прояву різних аспектів соціального відторгнення у групах країн, які репрезентують різні моделі соціальної політики дозволило сформулювати такі гіпотези:

а) у країнах із *соціально-демократичною, консервативно-корпоративістською, ліберальною та середземноморською* моделями соціальної політики рівень відторгнення за дистрибутивними вимірами є нижчим, ніж у групі країн Східної Європи та пострадянських країнах;

б) у країнах із *соціально-демократичною, консервативно-корпоративістською, ліберальною та середземноморською* моделями соціального добробуту ступінь соціального відторгнення за реляційними вимірами (соціальною ізоляцією) буде нижчим, ніж у групі країн Східної Європи та пострадянських країнах.

Для конструювання інструментарію і перевірки гіпотез використані результати 5-ї хвили Європейського соціального дослідження (ESS). Для здійснення аналізу із загального масиву дослідження відібрано 17 країн ($n = 35243$), які згруповано згідно з моделями соціального добробуту: 1) соціально-демократичною (Швеція, Данія і Фінляндія); 2) консервативно-корпоративістською (Бельгія, Франція та Німеччина.); 3) ліберальною (Великобританія та Ірландія); 4) середземноморською (Португалія, Іспанія і Греція); 5) групою країн Східної Європи; 6) пострадянськими країнами (Україна та Російська Федерація).

В ході аналізу у кожній із груп країн застосовано розвідувальний факторний аналіз (ЕФА) (метод головних компонент із обертанням варімакс, обчислення факторних значень здійснено регресійний методом).

За результатами аналізу емпірично ідентифіковано два виміри концепту: матеріальну депривацію та соціальну ізоляцію. Вибір компонентів соціального відторгнення обумовлений тим, що кожен із них репрезентує один із його аспектів – дистрибутивний і реляційний. Для здійснення порівняння структури соціального відторгнення, ідентифікацію компонентів концепту здійснено на даних кожної з груп країн окремо та всіх країнах одночасно. Відібрані для здійснення ФА індикатори по кожному із вимірів соціального відторгнення перекодовувались таким чином, щоб найменший бал при відповіді отримували ті, для кого менш властива матеріальна депривація або соціальна ізоляція. При аналізі в рамках кожної країни окремо для врахування дизайн-ефекту вибірки дані зважувалися (вага $dweight$). При аналізі об'єднаних даних декількох країн використовувався також вага для корекції непропорційності розміру вибірки і населення країни (вага $dweight * pweight$) [149]. Для аналізу використовувався пакет програм SPSS.

Відповідно теоретичній інтерпретації компоненту *матеріальної депривації*, з метою його вимірювання відібрано індикатори, які характеризують вимушене скорочення споживчих практик людини. Структурно (з точки зору факторних

навантажень та частки поясненої дисперсії) виділені фактори є подібним у всіх групах країн (див. табл. 2.1.1).

Другим компонентом концепту соціального відторгнення, що був ідентифікований на даних ESS є *соціальна ізоляція*. Для ідентифікації компоненту обрано індикатори, що характеризують міжособистісне спілкування, його частоту та наявність близьких людей, з якими можна поділитись особистим. Ідентифіковані фактори соціальної ізоляції є подібним у всіх групах країн, що порівнювали (табл. Таблица 2.1.2).

Таблица 2.1.1

Структура фактору матеріальної (споживчої) депривації

Безпосередньо вимірні індикатори	Факторні навантаження						
	Соціально-демократичний	Консервативно-корпоративістський	Ліберальний	Середземноморський	Країни Східної Європи	Пострадянські країни	<i>Усі країни</i>
<i>G10 Я був(ла) змушений(а) заощаджувати на відпустці чи купівлі нових побутових приладів: Це зовсім не так 0 1 2 3 4 5 6 Це переважно так</i>	0,83	0,87	0,86	0,88	0,88	0,88	0,88
<i>G9 Я був(ла) змушений(а) використати мої заощадження чи залізити в борги, щоб покрити звичайні повсякденні витрати: Це зовсім не так 0 1 2 3 4 5 6 Це переважно так</i>	0,85	0,86	0,88	0,88	0,87	0,85	0,87
<i>G8 Я був(ла) змушений(а) обходитися меншим сімейним доходом: Це зовсім не так 0 1 2 3 4 5 6 Це переважно так</i>	0,86	0,89	0,89	0,80	0,86	0,87	0,86
Частка поясненої дисперсії %	72	76	78	73	76	76	76

Таблиця 2.1.2

Структура фактору соціальна ізоляція

Безпосередньо виміряні індикатори	Факторні навантаження						
	Соціально-демократичний	Консервативно-корпоративістський	Ліберальний	Середземноморський	Країни Східної Європи	Пострадянські країни	Усі країни
<i>С3. Чи є у Вас хто-небудь, з ким Ви можете обговорювати свої особисті справи та інтимні питання?: 0–Так; 1– Ні.</i>	0,58	0,50	0,37	0,48	0,46	0,55	0,49
<i>С2. Як часто Ви просто, не у справах, зустрічаєтесь з друзями, родичами або колегами по роботі?: 0– Щодня; 1–Кілька разів на тиждень; 2–Раз на тиждень; 3–Кілька разів на місяць; 4–Раз на місяць; 5–Менше одного разу на місяць; 6–Ніколи.</i>	0,73	0,77	0,82	0,76	0,80	0,79	0,79
<i>С4. Як часто Ви спілкуєтесь з людьми за своїм бажанням та для свого задоволення, а не по роботі?: 0–Набагато частіше, ніж більшість; 1–Частіше, ніж більшість; 2–Приблизно так само; 3– Рідше, ніж більшість; 4–Набагато рідше, ніж більшість людей мого віку.</i>	0,71	0,75	0,82	0,77	0,80	0,79	0,78
Частка поясненої дисперсії %	46	47	49	48	50	53	49

За результатами ЕФА виявлено, що факторні структури компонентів матеріальної депривації і соціальної ізоляції є схожими у шести групах країн. Отже, структура дистрибутивних і реляційних компонентів соціального відторгнення у країнах із різними моделями соціального добробуту є подібною. Тому здійснення порівняння за ідентифікованими компонентами є цілком прийнятним з точки зору того, що розроблений інструмент вимірює одне і те саме явище у всіх групах країн.

З метою полегшення інтерпретації значень розрахованих показників (на основі визначених відповідно до кожного виміру індикаторів) обчислено адитивні індекси матеріальної депривації та соціальної ізоляції, кожен з яких розрахований

як середнє значення показників для кожної групи країн. На основі розрахунку коефіцієнта кореляції Пірсона між адитивним індексами та ідентифікованими факторами виявлено сильний позитивний взаємозв'язок, тому показники можна вважати еквівалентними інструментами для вимірювання соціального відторгнення (табл. 2.1.3, табл. 2.1.4).

Таблиця 2.1.3

Кореляція між факторами та індексами матеріальної депривації

	Соціально-демократичний	Консервативно-корпоративістський	Ліберальний	Середземноморський	Країни Східної Європи	Пострадянські країни	Усі країни
Соціально-демократичний	0,99*						0,98*
Консервативно-корпоративістський		1,00*					0,99*
Ліберальний			1,00*				0,98*
Середземноморський				0,99*			0,97*
Країни Східної Європи					1,00*		0,98*
Пострадянські країни						1,00*	0,98*

*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$

Таблиця 2.1.4

Кореляція між факторами та індексами соціальної ізоляції

	Соціально-демократичний	Консервативно-корпоративістський	Ліберальний	Середземноморський	Країни Східної Європи	Пострадянські країни	Усі країни
Соціально-демократичний	0,98*						0,98*
Консервативно-корпоративістський		0,99*					0,99*
Ліберальний			0,99*				0,98*
Середземноморський				0,99*			0,97*
Країни Східної Європи					0,99*		0,98*
Пострадянські країни						0,99*	0,98*

*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$

В роботі був здійснений пошук відмінностей в рівні соціального відторгнення за вимірними компонентами відповідно моделям соціального добробуту. З цією метою використано однофакторний дисперсійний аналіз (One-way ANOVA) із застосуванням множинного порівняння групових середніх показників (табл. 2.1.5). У ході аналізу здійснено порівняння середніх значень адитивних показників соціального відторгнення між групами країн, які репрезентують різні моделі соціального добробуту.

Таблиця 2.1.5

Профілі соціального відторгнення в залежності від режиму соціального добробуту: середні значення показників рівня матеріальної депривації і соціальної ізоляції

	Матеріальна депривація	Соціальна ізоляція	Пенсійне забезпечення	Загальне забезпечення
1) Соціально-демократичний	1,50* [2,3,4,5,6]	1,33* [2,3,4,5,6]	+**	+
2) Консервативно-корпоративістський	1,84* [1,3,4,5,6]	1,42* [1,2,4,5,6]	+/-	+/-
3) Ліберальний	2,97* [1,2,4,5,6]	1,52* [1,2,5,6]	-	+
4) Середземноморський	2,63* [1,2,3,6]	1,53* [1,2,5,6]	+	-
5) Країни Східної Європи	2,58* [1,2,3,6]	1,76* [1,2,5,6]	-	-
6) Пострадянські країни***	3,15* [1,2,3,4,5]	1,63* [1,2,3,4,5]	—	—
Середнє по режимам	2,41	1,54		

* Різниця середніх значима на рівні 0,01 (цифри у квадратних дужках вказують на номер групи, з якою спостерігаються статистично значущі відмінності).

** Вказано рівень обсягу видатків і розвиненість сфери надання соціальних послуг за шкалою, що має наступні значення: "+" високий; "+/-" середній; "-" низький.

*** Режим відсутній у емпіричній типології, але можна припустити, що рівень загального пенсійного забезпечення, характерний для цієї групи країн, є найнижчим серед усіх.

Результати аналізу свідчать про існування взаємозв'язку між рівнем матеріальної депривації і типами соціальної політики. Найнижчий рівень матеріальної депривації властивий групі країн із соціально-демократичною моделлю, де рівень загального та пенсійного забезпечення є високим. Наступними

по зростанню рівня матеріальної депривації є консервативно-корпоративістські країни, для яких характерний середній рівень загального та пенсійного забезпечення. Далі, за визначеним компонентом концепту, йде група країн, яким властива ліберальна модель соціального добробуту. За ними слідує група країн з середземноморською моделлю соціальної політики та група країн Східної Європи, між середніми значеннями показника матеріальної депривації яких не виявлено статистично значущих відмінностей (табл. 2.1.5).

Отримані результати аналізу реляційного виміру соціального відторгнення демонструють відсутність прямого взаємозв'язку між моделями соціального добробуту та соціальною ізоляцією. Найнижчий рівень соціальної ізоляції спостерігається у соціально-демократичній та консервативно-корпоративістській групах країн. Далі йдуть країни з ліберальною і середньоземноморською моделями соціальної політики, між якими різниця середніх значень показника соціальної ізоляції не є статистично значущою. Потім слідує група країн Східної Європи (табл. 2.1.5).

Відсутність відмінностей у рівні матеріальної депривації між країнами з середземноморською моделлю соціальної політики і групою країн Східної Європи або у рівні соціальної ізоляції між країнами з ліберальною та середньоземноморською моделями соціального добробуту демонструють відсутність прямої лінійної залежності між рівнем матеріального добробуту та різними проявами соціального відторгнення.

Високий рівень економічного добробуту країни не обов'язково передбачає зменшення частки тих, кого можна вважати соціально відторгнутим. Існують відмінності у рівні соціального відторгнення у різних країнах. За думкою Р. Муффелса: «Економічне зростання у країні не означає автоматичного підвищення рівня життя вразливих верств населення, оскільки його плоди можуть і не надходити до бідних» [150]. Тобто високий рівень економічного добробуту країни не обов'язково передбачає зменшення частки тих, кого можна вважати соціально відторгненими.

Досвід досліджень свідчить про відсутність взаємозв'язку між рівнем заможності країни та поширеністю різних аспектів соціального відторгнення. Країн із більш високим рівнем національного доходу (GNI), не завжди характеризуються меншою часткою соціально відторгнутих. Наприклад, у країнах із ліберальною моделлю соціального добробуту, які мають вищі значення показників національного доходу частка тих, кому властиве соціальне відторгнення є більшою, ніж у країнах із середньоземноморською моделлю соціальної політики [110, 151]. Результати аналізу структурно-економічних компонентів соціального відторгнення демонструють, що різниця у середніх оцінках матеріальної депривації не є значною у країнах, що мають істотні відмінності у рівні національного доходу як то у Великобританії та Іспанії [152].

Поширеність реляційних аспектів соціального відторгнення, що пов'язані з включенням до соціальних мереж, варіюється у країнах Європи незалежно від рівня їх матеріального багатства. Виявлено, що у заможних країнах, переважно скандинавських, взаємозв'язок між соціальною ізоляцією та матеріальними позбавленнями є сильнішим. У більш багатих країнах бідні люди із більшою ймовірністю є соціально ізольовані. Головним чином це викликано стигматизацією малозабезпечених з боку суспільства внаслідок того, що бідність інтерпретується як особиста провина. Соціальні мережі у цих країнах є менш сімейно-орієнтованими й утворюються на основі контактів поза межами родини [153], що посилює ризик соціального відторгнення. Але система соціального забезпечення, що функціонує у скандинавських країнах посилює залученість людини до соціальних мереж, компенсуючи таким чином втрату доступу до ресурсів [110]. В той час як у менш заможних країнах, де основним джерелом надання підтримки є родинні зв'язки, відсутній зв'язок між соціальною ізоляцією та матеріальними позбавленнями. Мова йде про країни Південної або Східної Європи, характерною рисою яких є надання допомоги в межах родини [154].

Представлена теоретична модель дозволяє сформулювати дослідницькі гіпотези:

a) структура дистрибутивних і реляційних компонентів соціального відторгнення у країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку та типами соціальної політики є подібною;

b) у країнах із універсальною системою соціального забезпечення рівень соціального відторгнення є меншим у порівнянні з країнами, де така система є більш обмеженою незалежно від рівня національного багатства країни;

c) у країнах із нижчим від середнього рівнем доходу й слаборозвиненою (rudimentary) системою соціального та пенсійного забезпечення рівень соціального відторгнення, що має відношення до залученості до соціальних мереж, є таким самим, як у заможних країнах.

Можна припустити, що існують відмінності у середніх оцінках соціального відторгнення між реципієнтами системи загального або пенсійного забезпечення залежно від типу соціальної політики. Враховуючи те, що реципієнтами загального або пенсійного забезпечення здебільшого є виключені з ринку праці можна сформулювати наступні гіпотези:

d) відсутні відмінності у рівні матеріальної депривації у країнах із високим або середнім рівнями загального (або пенсійного) забезпечення серед безробітних, пенсіонерів тих, хто працює;

e) в країнах Східної Європи та пострадянських країнах пенсіонерам та тим, хто отримує соціальну допомогу (безробітні) властивий вищий рівень соціального відторгнення у порівнянні із тими, хто працює (пенсія та грошова допомога не компенсують втрату доступу до ресурсів);

f) у країнах Східної Європи та пострадянських країнах пенсіонери та реципієнти системи загального забезпечення в межах соціальних зв'язків, включені так само як ті, хто працює.

Оскільки дослідження присвячено визначенню критеріїв ідентифікації відторгнення в Україні як окремого об'єкту, подальший аналіз виконано відносно окремих репрезентантів кожної з груп країн. Для аналізу було відібрано шість країн: Швеція, де реалізована соціально-демократична модель соціальної політики ($n = 1497$); Німеччина, яка представляє консервативно-

корпоративістського модель соціальної політики (n = 3032); Великобританія, для якої характерна ліберальна модель соціальної політики (n = 2422); Іспанія, якій притаманний середземноморський тип держави соціального благополуччя (n = 1885); Угорщина (n = 1561) та Польща (n = 1751), які входять у групу країн Східної Європи; Україна, яка визначена як країна зі слаборозвиненою системою соціального захисту (n = 1931).

Відповідно теоретичній інтерпретації компоненту *матеріальної депривації* (з метою його вимірювання) відібрано індикатори, які характеризують вимушене скорочення споживчих практик людини. Структурно (з точки зору факторних навантажень та частки поясненої дисперсії) виділені фактори є подібним у всіх країнах, що порівнюються (див. табл. 2.1.6).

Таблиця 2.1.6

Структура фактору матеріальної (споживчої) депривації

Безпосередньо виміряні індикатори	Факторні навантаження							
	Україна	Польща	Іспанія	Угорщина	Німеччина	Швеція	Великобританія	Усі країни
<i>G10 Я був(ла) змушений(а) заощаджувати на відпустці чи купівлі нових побутових приладів: Це зовсім не так 0 1 2 3 4 5 6 Це переважно так</i>	0,84	0,87	0,87	0,87	0,85	0,85	0,87	0,87
<i>G9 Я був(ла) змушений(а) використати мої заощадження чи залізити в борги, щоб покрити звичайні повсякденні витрати: Це зовсім не так 0 1 2 3 4 5 6 Це переважно так</i>	0,84	0,90	0,88	0,84	0,88	0,86	0,85	0,87
<i>G8 Я був(ла) змушений(а) обходитися меншим сімейним доходом: Це зовсім не так 0 1 2 3 4 5 6 Це переважно так</i>	0,87	0,89	0,85	0,82	0,89	0,88	0,87	0,87
<i>Частка поясненої дисперсії %</i>	72	79	76	72	77	75	75	76

Другим компонентом концепту соціального відторгнення, що був ідентифікований на даних ESS, є *соціальна ізоляція*. Для ідентифікації компоненту обрано індикатори, що характеризують міжособистісне спілкування, його частоту та наявність близьких людей, з якими можна поділитись особистим. Ідентифіковані фактори соціальної ізоляції є подібним у всіх країнах (табл. 2.1.7).

Таблиця 2.1.7

Структура фактору соціальної ізоляції

Безпосередньо виміряні індикатори	Факторні навантаження							
	Україна	Польща	Іспанія	Угорщина	Німеччина	Швеція	Великобританія	Усі країни
<i>С2. Як часто Ви просто, не у справах, зустрічаєтесь з друзями, родичами або колегами по роботі?: 0 – Щодня; 1–Кілька разів на тиждень; 2–Раз на тиждень; 3–Кілька разів на місяць; 4–Раз на місяць; 5–Менше одного разу на місяць; 6–Ніколи.</i>	0,79	0,78	0,77	0,87	0,78	0,72	0,80	0,79
<i>С3. Чи є у Вас хто-небудь, з ким Ви можете обговорювати свої особисті справи та інтимні питання?: 0 – Так; 1 – Ні.</i>	0,56	0,53	0,50	0,35	0,45	0,55	0,44	0,46
<i>С4. Як часто Ви спілкуєтесь з людьми за своїм бажанням та для свого задоволення, а не по роботі?: 0–Набагато частіше, ніж більшість; 1–Частіше, ніж більшість; 2–Приблизно так само; 3–Рідше, ніж більшість; 4–Набагато рідше, ніж більшість людей мого віку.</i>	0,78	0,76	0,73	0,86	0,79	0,76	0,80	0,80
Частка поясненої дисперсії %	52	49	47	54	48	48	49	50

Для полегшення інтерпретації значень ідентифікованих компонентів концепту, обраховано адитивні індекси матеріальної депривації та соціальної ізоляції (середнє значення індикаторів, визначених відповідно кожному структурному компоненту концепту). Результати розрахунку коефіцієнта кореляції Пірсона між адитивним індексом та ідентифікованими факторами,

свідчать про сильний позитивний взаємозв'язок, тому обчислені адитивні індекси можна вважати еквівалентними інструментами для вимірювання соціального відторгнення (табл. 2.1.8, табл. 2.1.9).

Таблиця 2.1.8

Кореляція між факторами та індексами матеріальної депривації

	Україна	Угорщина	Німеччина	Іспанія	Швеція	Великобританія	Польща	Усі країни
Україна	1,00*							1,00*
Угорщина		1,00*						1,00*
Німеччина			1,00*					1,00*
Іспанія				1,00*				1,00*
Швеція					1,00*			1,00*
Великобританія						1,00*		1,00*
Польща							1,00*	1,00*
*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$								

Таблиця 2.1.9

Кореляція між факторами та індексами соціальної ізоляції

	Україна	Угорщина	Німеччина	Іспанія	Швеція	Великобританія	Польща	Усі країни
Україна	0,98*							0,98*
Угорщина		0,99*						0,99*
Німеччина			0,98*					0,98*
Іспанія				0,97*				0,97*
Швеція					0,98*			0,98*
Великобританія						0,98*		0,98*
Польща							0,97*	0,97*
*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$								

Для перевірки гіпотез щодо відмінностей у рівні соціального відторгнення всередині країн між реципієнтами системи загального та пенсійного забезпечення і представниками груп, які не належать до вразливих верств населення, створено

окрему змінну для їх ідентифікації на основі показника: «Скажіть, чим Ви займалися протягом останніх 7-ми днів?». Розрахована змінна містить чотири варіанти відповіді, згідно яким виокремлено наступні категорії: а) оплачувана робота (працюючи – не належать до вразливих верств населення); б) без роботи, але активно шукає роботу (безробітні – реципієнти системи загального забезпечення); в) без роботи, хоче працювати, але активно не шукає роботу (економічно неактивні – реципієнти системи загального забезпечення); г) на пенсії (пенсіонери – реципієнти системи пенсійного забезпечення).

Пошук відмінностей між середніми оцінками соціального відторгнення у країнах із різними режимами функціонування системи соціальної політики використано однофакторний дисперсійний аналіз [155]. На першому етапі аналізу здійснено порівняння середніх значень адитивних показників соціального відторгнення між країнами, які репрезентують відмінні режими системи соціального добробуту, а на другому – всередині країн між реципієнтами системи соціального забезпечення (табл. 2.1.10, табл. 2.1.11).

За результатами ЕФА виявлено, що факторні структури компонентів матеріальної депривації і соціальної ізоляції є схожими у семи країнах. Отже, згідно до попередньо сформульованої гіпотези можна вважати, що структура дистрибутивних і реляційних компонентів соціального відторгнення у країнах із різним рівнем соціально-економічного розвитку та типами соціальної політики є подібною.

Таблиця 2.1.10

**Профілі соціального відторгнення: оцінки середніх значень індексів
матеріальної депривації та соціальної ізоляції**

	Матеріальна депривація	Соціальна ізоляція	Пенсійне забезпечення	Загальне забезпечення
1) Швеція	1,39* [2,3,4,5,6]	1,28* [2,3,4,5,6,7]	+**	+
2) Великобританія	2,42* [1,3,5,6]	1,46* [1,4,5,6,7]	+/-	+/-
3) Німеччина	1,74 [1,2,4,5,6]	1,46* [1,4,5,6,7]	-	+

Продовження таблиці 2.1.10

4) Іспанія	2,51* [1,3,6,7]	1,38* [1,2,3,5,6,7]	+	–
5) Угорщина	2,73* [1,2,3,6,7]	2,01* [1,2,3,4,6,7]	–	–
7) Польща	2,20* [1,2,3,4,5]	1,77* [1,2,3,4,5,6]	–	–
6) Україна	3,34 * [1,2,3,4,5]	1,60* [1,2,3,4,5,7]		
Середнє по режимам	2,33	1,52		

* Різниця середніх значима на рівні 0,01 (цифри у квадратних дужках вказують на номер групи, з якою спостерігаються статистично значущі відмінності).

** Вказано рівень обсягу видатків і розвиненість сфери надання соціальних послуг за шкалою, що має наступні значення: “+” високий; “+/-” середній; “-” низький.

*** Режим відсутній у емпіричній типології, але можна припустити, що рівень загального пенсійного забезпечення, характерний для цієї групи країн є найнижчим серед усіх.

Подальший аналіз був спрямовано на пошук відмінностей у рівні соціального відторгнення реципієнтів системи загального та пенсійного забезпечення і працюючих всередині країни (табл. 2.1.11).

Результати аналізу демонструють, що найнижчою середня оцінка матеріальної депривації є у Швеції і Німеччині – країнах з високим і середніми рівнями загального та пенсійного забезпечення. Далі по ступеню матеріальної депривації йдуть Великобританія та Іспанія, для яких різниця середніх значень показників матеріальної депривації не є статистично значущою. Для обох країн характерний низький рівень, принаймні, однієї із сфер соціального забезпечення – загального або пенсійного, але між тим існують відмінності у рівні багатства [151]. З одного боку, відсутність відмінностей пов’язана із низьким рівнем пенсійного забезпечення у країнах із ліберальним типом соціального добробуту, а з іншого з її високим рівнем забезпечення у країнах із середньоземноморським типом соціальної політики [147]. Тобто менш багата держава завдяки системі пенсійного забезпечення створює умови, за яких відторгнутих менше, ніж у більш багатій державі. Країни із низьким рівнем загального та пенсійної забезпечення або слаборозвиненою (rudimentary) системою соціальної підтримки населення мають вищий рівень матеріальної депривації.

Виявлено, що різниця середніх значень показників соціальної ізоляції є статистично значущою між більшістю країн. Найнижчим її рівень є в Швеції та Іспанії. У Швеції невисоке значення показників соціальної ізоляції може бути обумовлене універсальністю системи соціального забезпечення, яка забезпечує умови для залучення до соціальних мереж. Низькі значення показника в Іспанії можуть відображати наявність міцної соціальної мережі, створеної на основі родинних зв'язків. Згодом слідує Німеччина та Великобританія, між якими не виявлено статистично значущих відмінностей у рівні соціальної ізоляції. Слід зазначити, що для всіх перелічених країн середнє значення соціальної ізоляції не перевищує показника, розрахованого для усіх країн. Можна припустити, що у країнах, де рівень загального або пенсійного забезпечення є середнім або високим, умови для залучення до соціальних мереж є сприятливішими. В Угорщині та Україні, в той час середні значення показників соціальної ізоляції є вищими у порівнянні з іншими країнами. Незважаючи на те, що для України характерна недорозвиненість системи соціального захисту і низький рівень багатства у порівнянні з Угорщиною, середнє значення показника соціальної ізоляції у ній є нижчим. Причому в Угорщині середнє значення соціальної ізоляції є вищим майже на чверть порівняно із іншими країнами.

Найнижче середнє значення показника матеріальної депривації спостерігається серед пенсіонерів у всіх країнах, окрім України. Отже у країнах, де рівень пенсійного забезпечення є, принаймні, низьким, система створює сприятливі умови для зменшення економіко-структурних проявів соціального відторгнення цієї групи незалежно від рівня багатства країни. В той час як в Україні пенсійне забезпечення не заміщує доступу до ресурсів, втрачених у зв'язку з виходом на пенсію за віком. Навпаки, матеріальний добробут даної групи тільки погіршується.

Безробітним в усіх країнах властивий найвищий рівень матеріальної депривації незалежно від типу соціальної політики, що впроваджується у державі. Але виявлено відсутність відмінностей між середніми значеннями показників матеріальної депривації, розрахованими для економічно неактивних і працюючих

у Англії, Іспанії, Угорщині, Польщі та Україні. Сприятлива середня оцінка матеріальної депривації серед представників цієї групи може пояснювати відсутність бажання шукати роботу.

Таблиця 2.1.11

Профілі соціального відторгнення: оцінки середніх значень адитивного індексу матеріальної депривації

	Швеція	Великобританія	Німеччина	Іспанія	Угорщина	Польща	Україна
1) Оплачувана робота	1,30* [2,3,4]	2,43* [2,4]	1,73* [2,3,4]	2,44* [2,4]	2,92* [2,4]	2,27* [2]	3,30* [2]
2) Без роботи (шукаю роботу)	3,48* [1,4]	3,63* [1,4]	3,59* [1,4]	4,29* [1,3,4]	3,61* [1,4]	2,94* [1,4]	3,85* [1]
3) Без роботи (не шукає роботу)	2,86* [1,4]	3,21* [4]	3,74* [1,4]	3,00* [2,4]	3,72* [4]	2,80	3,99
4) На пенсії	0,87* [1,2,3]	1,82* [1,2,3]	1,35* [1,2,3]	1,94* [1,2,3]	2,38* [1,2,3]	2,19 [2]	3,40
Середнє по країні	1,27	2,33	1,71	2,59	2,77	2,29	3,39
Система пенсійного забезпечення **	+	-	+/-	+	-	-	
Система соціального забезпечення	+	+/-	+/-	-	-	-	

* Різниця середніх значима на рівні 0,01 (цифри у квадратних дужках вказують на номер групи, з якою спостерігаються статистично значущі відмінності Scheffe test).

** Вказано рівень обсягу видатків і розвиненість сфери надання соціальних послуг за шкалою, що має наступні значення: "+" високий; "+/-" середній; "-" низький.

Рівень соціальної ізоляції у всіх країнах є найвищим для пенсіонерів. Але дійсно, з точки зору залученості до соціальних мереж важливим, фактором ризику соціального відторгнення є вік. Результати досліджень демонструють, що частка тих, кому властива соціальна ізоляція, зростає зі збільшенням віку [65]. Але в Угорщині різниця середніх значень показника соціальної ізоляції для пенсіонерів є статистично значущою не тільки між тими, хто працює, а у й усіма групами, що порівнювали. Виявлена тенденція може бути пояснена тим, що саме у цій країні зайнятість є основним каналом включення до соціальних мереж. А виключення з

робочої сили, пов'язане з виходом на пенсію може призвести до поступової втрати мережі підтримки [156]. Серед безробітних статистично значуща різниця середніх значень індексу соціальної ізоляції виявлена тільки у Німеччині та Польщі.

Таблиця 2.1.12

Профілі соціального відторгнення: оцінки середніх значень адитивного індексу соціальної ізоляції

	Швеція	Великобританія	Німеччина	Іспанія	Угорщина	Польща	Україна
1) Оплачувана робота	1,25* [4]	1,45	1,45* [2,4]	1,36	1,96* [4]	1,75* [4]	1,56* [4]
2) Без роботи (шукаю роботу)	1,49	1,58	1,70* [1]	1,39	1,86* [4]	1,74* [4]	1,43* [4]
3) Без роботи (не шукає роботу)	1,48	1,73	1,71	1,46	1,72* [4]	1,78* [2]	1,78
4) На пенсії	1,53* [1]	1,47	1,64* [1]	1,45	2,26* [1,2,3]	2,07* [1,2]	1,91* [1,2]
Середнє по країні	1,34	1,47	1,52	1,39	2,06	1,85	1,68
Система пенсійного забезпечення **	+	-	+/-	+	-	-	
Система соціального забезпечення	+	+/-	+/-	-	-	-	

* Різниця середніх значима на рівні 0,01 (цифри у квадратних дужках вказують на номер групи, з якою спостерігаються статистично значущі відмінності Scheffe test).

** Вказано рівень обсягу витрат і розвиненість сфери надання соціальних послуг за шкалою, що має наступні значення: "+" високий; "+/-" середній; "-" низький.

Поява соціального відторгнення може бути спричинена рядом факторів, зокрема приналежністю до вікової групи. Вік як соціально-демографічна характеристика може бути пов'язаний із рівнем соціальної участі індивіда або його інтегрованості. Оскільки вік є значущим фактором соціального відторгнення, використання концепту доречно відносно молоді. Всі люди проходять період молодості та інтегруються у соціальну спільноту вже в якості дорослого повноправного члена суспільства. Вік може впливає на можливості повноцінної

участі у соціальному житті та основних видах соціальної активності, що характерна для більшої частини населення у конкретному суспільстві. Застосування концепту соціального відторгнення дасть змогу розширити інструменти для вивчення причин зниження благополуччя серед української молоді та бар'єрів, що перешкоджають соціальній інтеграції молодих людей. Це потребує проведення порівняльних досліджень, що спрямовані на співставлення України з країнами розвинутого ринку та західної демократії.

Метою цієї частини дисертаційного дослідження було порівняння особливостей соціального відторгнення молоді в Україні та країнах Європи. Для порівняння з Україною обрано дві європейські країни – Польщу та Німеччину й здійснено пошук відмінностей між соціальним відторгненням вікових груп у цих країнах. При виборі країн для порівняння знову враховано типи держави загального добробуту та теоретичну типологію, здійснену Коста Еспінг-Андерсеном [157]. За його типологією Німеччина належить до корпоратистської моделі держави загального добробуту.

Пошук відмінностей у рівні соціального відторгнення між різними віковими групами здійснено на основі визначених раніше за допомогою ЕФА факторів матеріальної депривації і соціальної ізоляції.

Встановлення вікових меж молоді – питання дискусійне, що вирішується не в даному дослідженні. В рамках цієї роботи вікові межі молоді були визначені в інтервалі від 15 до 24 років (визначення Організації Об'єднаних Націй) та було обрано більш старшу групу від 25 до 35 років (зважаючи на вікові межі молоді, визначені в Україні) [158]. Для порівнянь особливостей соціального відторгнення молоді всередині країни було обрано ще дві старші вікові групи. За методологією Міжнародної організації праці верхня вікова межа працюючого населення становить 70 років, так ж верхня межа була обрана у нашому дослідженні [159]. У аналізі розглянуто чотири вікові групи, а саме: 1) від 15 до 24 років; 2) від 25 до 35 років; 3) від 35 до 55 років; 4) від 56 до 70 років.

Для встановлення зв'язку побудованих окремих компонентів концепту соціального виключення із віком та з'ясування особливостей відторгнення групи

молоді був використаний однофакторний дисперсійний аналіз із використанням множинного (табл. 2.1.13).

Таблиця 2.1.13

Профіль країн: соціальне відторгнення молоді

Параметр	Середнє значення фактора по країні	
	Соціальна ізоляція	Матеріальної (споживчої) депривації
	Україна	
1) від 15 до 24	- 0,609* [2, 3, 4] *	0,487
2) від 25 до 35	- 0,248* [1, 3, 4]	0,430
3) від 36 до 55	0,090* [1, 2, 4]	0,541
4) від 56 до 70	0,313* [1, 2, 3]	0,521
	Польща	
1) від 15 до 24	- 0,428* [2, 3, 4]	- 0,149* [3]
2) від 25 до 35	0,117* [1, 3, 4]	- 0,037
3) від 36 до 55	0,404* [1, 2]	0,082* [1]
4) від 56 до 70	0,461* [1, 2]	0,008
	Німеччина	
1) від 15 до 24	- 0,653* [2, 3, 4]	- 0,350* [2]
2) від 25 до 35	- 0,229* [1, 3, 4]	- 0,049* [1, 3, 4]
3) від 36 до 55	- 0,042* [1, 2]	- 0,241* [2, 4]
4) від 56 до 70	0,002* [1, 2]	- 0,412* [2, 3]

* Різниця середніх значима на рівні 0,05. Цифрами у квадратних дужках вказують на номер групи, з якою спостерігаються статистично значущі відмінності за вказаним критерієм.

За результатами порівняння кількох групових середніх виявлено відмінності між середніми значеннями факторів матеріальної депривації та соціальної ізоляції у Польщі та Німеччині. В Україні належність до вікової групи не зумовлює статистично значущих відмінностей між середніми значеннями рівня матеріальної депривації вікових груп. Згідно даних аналізу, українська молодь віком від 15 до 24 та від 25 до 35 років має такий самий рівень матеріальної депривації, що й більш старші групи. Загалом, в Україні всі вікові групи мають високі позитивні середні значення індексу матеріальної депривації (табл. 2.1.13). Це свідчить про низький рівень споживання та матеріального добробуту, що був зафіксований у попередніх дослідженнях соціального відторгнення в Україні [118,117].

Слід відмітити, що за результатами інших досліджень зі збільшенням віку рівень матеріальної депривації зменшується [65]. Наприклад, у Німеччині найвищий рівень матеріальної депривації спостерігається у віковій групі від 25 до 35 років. Молодша група від 15 до 24 років має нижче значення даного показника (можливо, це можна пояснити довшим періодом фінансової підтримки з боку сім'ї в цей віковий період). У цілому, середні значення компоненту матеріальної депривації у Німеччині статистично значущо відрізняються у кожній з вікових груп, а основною тенденцією є зменшення показника матеріальної депривації зі збільшенням віку (табл. 2.1.13).

У Польщі середні значення фактору матеріальної депривації у представників молоді нижче від середніх по Україні, але вищі за показники по Німеччині. В цей же час молоді поляки менш матеріально депривовані у порівнянні з більш старшими групами від 36 до 55 та від 56 до 70 років. Отже молодь в Україні є більш матеріально депривованою ніж у Польщі й має суттєво вищий рівень матеріальної депривації порівняно з Німеччиною.

За результатами дослідження, у всіх трьох країнах соціальна ізоляція залежить від віку респондентів. Чим молодша людина тим нижчою є середня оцінка фактору соціальної ізоляції, але можна зафіксувати деякі відмінності всередині країн між віковими групами (табл. 2.1.13). В Німеччині середні значення фактору соціальної ізоляції є найнижчими, а в Україні – найвищі. Отже українська молодь є менш залученою до соціальних мереж у порівнянні з представниками групи молоді у Німеччині. В Польщі найменше середнє значення фактору соціальної ізоляції спостерігається у віковій групі від 15 до 24 років.

У представлений роботі здійснено визначення порогового значення соціального відторгнення. Показники для вимірювання соціального відторгнення розраховано шляхом застосування багатовимірною статистичного методу (ЕФА), тому з метою визначення порогу використано такий підхід: до середнього арифметичного, розрахованого по країні, додано одне його стандартне відхилення [65, 22, 111]. Застосування такого підходу цілком обґрунтовано, якщо вважати, що соціальне відторгнення має відношення до неможливості отримати доступ до

усереднених стандартів життя і соціальної участі, які доступні для більшості. Іншими словами, відторгнення пов'язано зі значно більш низьким споживанням або взаємодією в порівнянні із середнім рівнем у досліджуваному суспільстві.

Для цієї мети змінні, які використовувалися для розрахунку окремих компонентів соціального відторгнення, об'єднані в один адитивний індекс, обчислений як середнє значення всіх показників, що використані для розрахунку компонентів матеріальної депривації та соціальної ізоляції. Підставою для створення єдиного показника є те, що в дослідженні соціальне відторгнення розглядається як латентна багатовимірна властивість, притаманна індивіду або домогосподарству.

Таблиця 2.1.14

Кореляції між адитивним індексом соціального відторгнення і факторами матеріальної депривації та соціальної ізоляції

Фактори		Адитивний індекс соціального відторгнення						
		Україна	Угорщина	Польща	Німеччина	Іспанія	Швеція	Великобританія
Україна	СІ	0,49*						
	МД	0,91*						
Угорщина	СІ		0,43*					
	МД		0,93*					
Польща	СІ			0,45*				
	МД			0,92*				
Німеччина	СІ				0,49*			
	МД				0,94*			
Іспанія	СІ					0,38*		
	МД					0,95*		
Швеція	СІ						0,38*	
	МД						0,93*	
Великобританія	СІ							0,45*
	МД							0,94*

* - коефіцієнт значим на уровне $p < 0.01$

Аддитивний індекс соціального відторгнення в усіх представлених у аналізі країнах високо корелює з компонентом соціальної депривації (значення коефіцієнта кореляції Пірсона перевищує 0.9) і помірно, але статистично значимо, корелює з компонентом соціальної ізоляції. Це свідчить про те, що показники, відібрані для вимірювання матеріальної депривації, вносять більший внесок в побудований аддитивний індекс (табл. 2.1.14).

Важливим етапом створення інструменту є не тільки перевірки його валідності, але й надійності. В якості основного показника для перевірки надійності шкали використовують коефіцієнт Альфа Кронбаха [160]. Використовуючи коефіцієнт, оцінюють внутрішню узгодженість (однорідність) пунктів шкали. Внутрішня узгодженість демонструє ступінь того, якою мірою всі елементи (змінні) вимірювального інструмента ідентифікують одне і теж явище [161].

Таблиця 2.1.15

Оцінка внутрішньої узгодженості пунктів шкали адитивного індексу соціального відторгнення

	Альфа Кронбах
Україна	0,64
Польща	0,69
Угорщина	0,63
Великобританія	0,66
Іспанія	0,65
Німеччина	0,69
Швеція	0,63
Серед усіх	0,68

За результатами оцінки внутрішньої узгодженості адитивного індексу соціального відторгнення виявлено, що значення коефіцієнта Альфа Кронбаха є прийнятним і коливається від 0,63 у Швеції до 0,69 в Німеччині (Табл. 2.1.15). Значення коефіцієнта кореляції окремих пунктів і шкали адитивного індексу варіюється від 0,05 для показника "Чи є у Вас хтось, з ким Ви могли б поговорити по душам, про особисте?" в Угорщині до 0,69 для пункту "Були змушені економити на відпустці або на покупку нової побутової техніки" в Німеччині.

Вважають, що в разі вимірювання багатовимірного соціального явища, в першу чергу слід звертати увагу на загальну внутрішню узгодженість окремих пунктів шкали, які вимірюють його специфічні аспекти, а не на кореляції між ними [160]. Тому, незважаючи на низьку кореляцію одного з пунктів індексу зі шкалою в цілому, обчислений показник можна вважати цілком надійним.

Розрахований адитивний індекс є метричною шкалою, що приймає значення від "0" – відторгнення відсутнє до "5" – високий ступінь відторгнення. Для створеного індексу розраховані середні значення і стандартні відхилення від середніх в кожній з шести країн окремо і для всіх шести країн одночасно (табл. 2.1.16).

Таблиця 2.1.16

Адитивний індекс соціального відторгнення: описові статистики

	Середнє	Стандартне відхилення	Середнє + стандартне відхилення
Угорщина*	2,38	1,11	3,49
Німеччина*	1,60	1,04	2,64
Польща*	1,99	1,08	3,07
Україна*	2,47	1,04	3,51
Іспанія*	1,94	1,08	3,03
Швеція*	1,35	0,96	2,30
Великобританія*	1,95	1,09	3,04
Среди всех**	1,91	1,11	3,02

* Застосовано зважування dweight

** Застосовано зважування dweight*pweight

Використовуючи статистичний критерій для визначення порогу соціального відторгнення на основі індексу в кожній країні, побудовані дихотомічні змінні, для яких "1" – ідентифікує наявність відторгнення, а "0" його відсутність. Поріг соціального відторгнення визначено двома способами:

– перша дихотомічна змінна ідентифікує поріг соціального відторгнення в кожній країні окремо на підставі її індивідуального значення середнього та його стандартного відхилення. Наприклад, в Україні значення "0" присвоєно тим респондентам, чиє значення адитивного індексу коливається в інтервалі від "0,0"

до "3,51", а значення "1" – тим, для кого значення адитивного індексу варіюється від "3,52 "до" 5,00 ";

– друга дихотомічна змінна обчислена згідно з середнім і стандартним відхиленням, розрахованими у шести країнах одночасно (серед усіх). Наприклад, для вибірки з шести країн для кожної країни значення "0" присвоєно тим опитаним, у яких значення адитивного індексу потрапляє в інтервал від "0" до "3,02", а "1" – тим, чиє значення адитивного індексу перебувати в інтервалі від "3,03" до "5,00".

Таблиця 2.1.16

Рівень відторгнення, розрахований на даних для кожної країни окремо і всіх країн одночасно

	% "Відторгнутих" (єдиний критерій для всіх шести країн)	% "Відторгнутих" (критерій розрахований для кожної країни окремо)
Швеція	7,4	18,8
Німеччина	11,2	20,0
Іспанія	18,3	18,3
Великобританія	18,6	18,6
Україна	27,6	14,6
Польща	17,0	17,0
Угорщина	30,4	17,1
Серед усіх	16,4	

У роботі здійснено перевірку валідності розробленого порогу для ідентифікації групи соціально відторгнених. Результати досліджень свідчать, що існує негативний лінійний взаємозв'язок між суб'єктивною оцінкою задоволеності життям і соціальним відторгненням. Тобто при збільшенні рівня відторгнення почуття задоволеності життям у цілому і окремими його аспектами знижується [22].

Для перевірки гіпотези щодо заявленого взаємозв'язку, в якості залежної змінної обраний наступний індикатор: "З огляду на всі обставини, скажіть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені своїм життям в даний час?" шкалою від "0" – зовсім незадоволений (а) до "10" – повністю задоволений (а) [162]. З метою

перевірки достовірність відмінностей в рівні задоволеністю життям між відторгнутими і невідторгненими застосований t-test для незалежних вибірок.

Таблиця 2.1.17

Середні оцінки задоволеності життям серед відторгнутих і не відторгнутих

	<i>Поріг для кожної країни окремо</i>		<i>Поріг для шести країн</i>	
	Невідторгнені	Відторгнені	Невідторгнені	Відторгнені
Угорщина	6,10	4,73	6,19	5,01
Польща	7,28	5,86	7,39	6,20
Німеччина	7,60	5,89	7,49	5,45
Україна	5,14	3,63	5,27	3,98
Іспанія	7,47	6,60	7,47	6,60
Швеція	8,12	7,02	8,01	6,72
Великобританія	7,39	6,20	7,39	6,20
<i>Всі відмінності значимі на рівні $p < 0,05$</i>				

Результати оцінки сконструйованого інструменту демонструють елементи його валідності та надійності. За результатами аналізу виявлено, що у всіх країнах відмінності середніх оцінок задоволеності життям між відторгнуті і невідторгненими є статистично значущими. Отримані результати свідчать, що середні оцінки задоволеністю життям нижчі серед групи відторгнутих.

В обох випадках показник, що визначає рівень відторгнення є відносним, оскільки мова йде про нестачу споживання та соціальної участі, для яких немає загальної норми або стандарту. Застосування статистичного критерію – середнє плюс його стандартне відхилення в кожній країні окремо або на об'єднаних даних дозволяє визначити тих, кому властивий мінімальний рівень соціальної участі (міжособистісної взаємодії) і споживання.

У разі обчислення граничного значення соціального відторгнення для країни на підставі її індивідуальної середньої оцінки адитивного індексу і його стандартного відхилення, поріг відторгнення визначено на підставі середніх стандартів конкретного суспільства. Застосування індивідуального порога соціального відторгнення в кожній країні окремо дає можливість ідентифікувати частину населення, якій притаманний найнижчий рівень споживання і

соціальної участі характерний саме для досліджуваного суспільства. Результати застосування такого підходу демонструють те, що в кожній країні соціально відторгненими є приблизно від 15% до 20% населення. Певний (з використанням такого підходу) відсоток соціально відторгнених (що можна було б також назвати рівнем соціального відторгнення в країні) характеризує ситуацію відповідно до соціокультурних параметрів конкретного суспільства. Йдеться про "відторгнених" за мірками конкретного суспільства".

Обчислення порогового значення соціального відторгнення на підставі середнього і стандартного відхилення для об'єднаних даних визначає рівень відторгнення щодо стандарту, загального для всіх шести країн. Застосування такого критерію призводить до того, що в небагатих країнах (як, наприклад, в Україні) частка відторгнених зростає (в порівнянні з результатом застосування індивідуального критерію). У той же час застосування такого загального критерію дає більш низький відсоток "відторгнених" (відторгнених по спільним для шести країн мірками) в багатших країнах (таких як Швеція) у порівнянні з застосуванням індивідуального критерію для цих країн.

В обох випадках показник, що визначає рівень відторгнення, бути відносним, оскільки мова йде про нестачу споживання і соціальної участі, для яких немає загальної норми або стандарту.

Окремо емпірично ідентифіковано компонент концепту – відторгнення від ринку праці. Саме молоді люди, як правило, мають невеликий досвід на ринку праці, і тому для них ті ризики соціального відторгнення, пов'язані з інтеграцією до ринку праці, є більшими. Компонент відторгнення від ринку праці сконструйований на основі індикаторів наявності попереднього досвіду безробіття та теперішньої інтегрованості респондента до ринку праці або інших видів діяльності [162].

Проаналізовано взаємозв'язки між відторгненням від ринку праці (номінальна шкала) та приналежністю до групи молоді (респонденти віком від 15 до 24 та від 25 до 35 років). Для вимірювання відторгнення від ринку праці застосовано об'єднання окремих показників, що характеризують статус на ринку

праці у момент опитування, досвід безробіття (відсутність будь-якої значимої соціальної активності індивіда). Побудована емпірична типологія включає сім типів (табл. 3). Для вимірювання відторгнення з ринку праці було застосовано об'єднання окремих показників, що характеризують відсутність інтегрованості до ринку праці та відсутність будь-якої значимої соціальної активності індивіда.

Таблиця 2.1.18

Відторгнення від ринку праці

Тип	Безпосередньо виміряні індикатори
Інтегрованість до ринку праці	1) Працевлаштовані особи без досвіду довготривалого безробіття
Значима соціальна активність	2) Особи, що навчаються.
	3) Пенсіонери
	4) Інші (домогосподарки, строковики ВВ)
Наявність соціального відторгнення	5) Хронічно хворі або непрацездатні
	6) Незайняті й такі, що мають досвід безробіття до 6 місяців
	7) Незайняті й такі, що мають досвід безробіття більше 6 місяців

При аналізі відторгнення з ринку праці згідно даним дослідження серед української молоді віком від 15 до 24 років та від 25 до 35 років відсутні респонденти, яких можна ідентифікувати, як хронічно хворих або непрацездатних. У Польщі та Німеччині таких осіб декілька по кожній з підвбірок, що репрезентують молоде населення. Це може бути свідченням недостатньої наповненості зазначеної групи серед представників молоді, що є однією з особливостей міжнародних порівняльних досліджень, яка обумовлює певне обмеження можливостей аналізу.

Рівень відторгнення від ринку праці відрізняється у всіх трьох країнах. Серед вікової групи від 15 до 24, в Україні, незайнятих та не залучених до будь-якої значимої соціальної активності (але без довготривалого досвіду перебування за межами ринку праці) – 9,1% респондентів. У Польщі таких респондентів менше – 5,1%, а в Німеччині ще менше – 2,5%. У більш старшій віковій групі – від 25 до 35 років відсоток таких респондентів так само вищий в Україні, ніж у інших країнах: в Україні – 6,5%, в Польщі – 3%, а в Німеччині – 1,2% (рис. 2.2.1).

До іншої категорії відторгнутих від ринку праці належать респонденти, які мають довготривалий досвід безробіття (більше 6 місяців). У цій категорії, серед вікової групи від 15 до 24 найбільший відсоток відторгнутих знаходиться в Україні – 6,5%, в той час як у Польщі – 3%, а в Німеччині – 1,2%. В цей же час, серед старшої вікової групи від 25 до 35 років В Німеччині найбільшим є відсоток не інтегрованих до ринку праці в – 4,7%, у Польщі – 3,1%, а в Україні найменший – 2,9% (рис. 2.2.1).

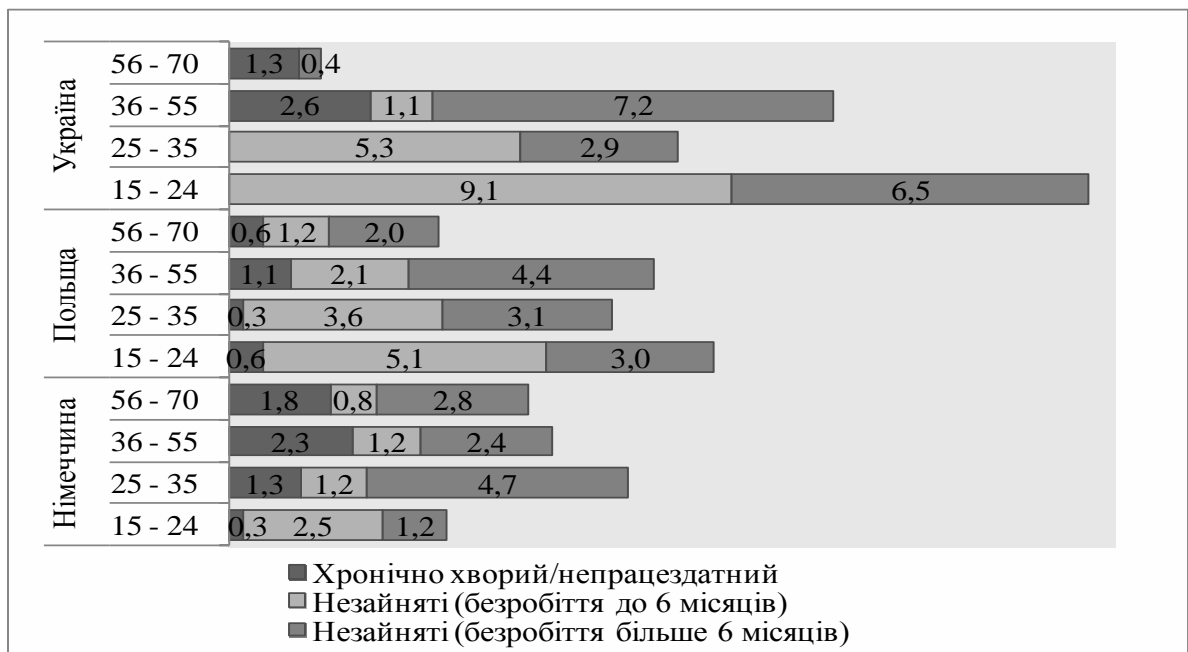

Рис. 2.2.1 Відсотковий розподіл респондентів за трьома визначеними типами відторгнення відповідно до вікової групи та країни

Отже концепт соціального відторгнення є цілком релевантним як для співставлення різних вікових груп в Україні та інших Європейських країнах.

2.2.2. Ідентифікація соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО)

Проблема внутрішнього переселення є актуальною для значного числа країн світу і, зокрема, для країн Центрально-Східної Європи, а саме Боснії та

Герцеговини, Сербії, Грузії, Азербайджану та України. У 2014 році в Україні вперше зафіксовано виникнення такої категорії людей, як внутрішньо переміщені особи (ВПО або переселенці). На сьогоднішній день за оцінками Міністерства соціальної політики та УВКБ ООН в Україні налічується майже півтора мільйони ВПО [163]. Масштабність явища зумовила необхідність розробки і впровадження окремого Закону та нормативно-правових документів, спрямованих на захист і підтримку прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (ВПО або переселенці). Основними за чисельністю групами серед ВПО є пенсіонери, діти, люди з інвалідністю, а серед працездатного населення основну частку складають жінки [164].

Термін "ВПО" вказує на соціально-політичний конструкт, створений для позначення категорії людей, яка виникла внаслідок специфічних обставин. До ВПО належать люди, які були змушені покинути місце свого проживання для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини. Але переселенці не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни [165].

Для представників групи ВПО характерна поява раптової бідності внаслідок втрати майна та джерел до існування через переміщення з територій, де проходять бойові дії [166]. Дані досліджень демонструють, що для ВПО є характерним високий рівень довготривалого безробіття. Водночас, для представників цієї групи основним джерелом доходу є державна фінансова допомога [167].

Результати останніх досліджень демонструють, що першочерговими для ВПО в Україні залишаються потреби у роботі (постійному заробітку), житлі, доступі до ліків, медичного обслуговування тощо.

Із самого початку процесу внутрішньої міграції нагальними для ВПО були проблеми, пов'язані з задоволенням гуманітарних потреб (їжа, одяг, медикаменти), пошуком житла та стабільної роботи, що приносить дохід. Результати досліджень проведених серед жінок та людей похилого віку з числа ВПО на початку 2015 року засвідчили значну частку тих, хто повідомляв про нездатність забезпечити для себе найнеобхідніше. Наприклад, про фінансову

неспроможність купити необхідні продукти харчування зазначило 70% опитаних, а 30% – повідомили про те, що не могли забезпечити своїм дітям повноцінне здорове харчування. Експертне опитування у серпні 2015 року показало, що більшість з зазначених проблем не втратили актуальності. Наприклад, у деяких інтерв'ю було відзначено те, що прибулі до нових місць проживання іноді не в змозі були задовольнити навіть мінімальні потреби у їжі та купити хліб [164].

Актуальною для ВПО залишається проблема житла. За результатами опитування, проведеного на початку року 2014 року, 67% респондентів повідомили про те, що їм важко знайти житло, яке вони можуть самостійно оплатити. Про проблеми, пов'язані зі сплатою комунальних рахунків і орендною платою за житло, повідомили відповідно 52% і 58% опитаних.

Одним із основних бар'єрів соціальної інтеграції ВПО у нових місцях проживання залишається обмеженість їх можливостей працевлаштування, а як наслідок, відсутність стабільного заробітку та доступу до мереж підтримки. За результатами опитування більшість представників ВПО зазначали, що їм важко знайти роботу яка та відповідає досвіду, знанням та кваліфікації (80,5%). На думку опитаних експертів, оскільки значна частка серед представників групи ВПО – працездатні люди економічно-активного віку, місцеві громади могли б використовувати потенціал переселенців для свого розвитку, залучаючи їх до місцевих ринків праці [164].

Враховуючи важливість проблем ВПО, пов'язаних з працевлаштуванням, відсутністю джерел до існування, пошуком житла, надзвичайно важливим аспектом соціальної інтеграції переселенців залишається їх взаємодія з представниками приймаючих громад на рівні міжособистісного спілкування, яке представляє собою безцінний ресурс соціальної підтримки. Водночас, фахівці, які працюють з ВПО, відмічають факти соціальної ізоляції представників ВПО у новому середовищі влаштування та наголошують на необхідності соціальної інтеграції.

Досвід країн, які стикаються з проблемою внутрішнього переміщення, свідчить, що для ВПО є характерним високий рівень довготривалого безробіття.

Результати досліджень в Україні демонструють схожі тенденції. За результатами опитування, проведеного серед жінок та людей похилого віку з числа ВПО⁴ на початку 2015 року, виявлено високий рівень безробіття. Більшість респонденток зазначили, що працювали до переїзду (75%), але на момент опитування про наявність роботи ствердно відповіли менше половини (38%). Значна частка молодих жінок працездатного віку була безробітною (62%), серед тих, хто був безробітним більшість шукала роботу (72%).

Наслідком відторгнення від ринку праці є відсутність стабільного заробітку. На момент опитування майже половиною молодих жінок ВПО було відмічено, що основним джерелом формування їх доходу є допомога від держави, волонтерських, громадських, міжнародних організацій та родичів або друзів (48%), а не власний заробіток або заробітна плата членів родини. Більшість молодих жінок зазначили про рівень доходу, який не досягав прожиткового мінімуму на момент опитування – 1200 грн. (50%), що, в свою чергу, спричинило низький рівень участі у споживанні товарів та послуг. Значна частка респонденток відзначила фінансову неспроможність купити або сплатити за необхідні продукти харчування (70%), ліки (69%), комунальні послуги (59%) та оренду житла (55%)[168,164].

Отже, результати дослідження демонструють суттєвий рівень проявів та ризику соціального відторгнення серед молодих ВПО. Безробіття, орієнтованість на альтернативні джерела доходу, на відміну від власного заробітку, свідчить про використання пасивних стратегій адаптації у приймаючих громадах. В свою чергу

⁴ Дослідження проведено Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка за технічної підтримки Фонду народонаселення ООН в Україні у грудні 2014 – січні 2015 рр. Цільовою групою дослідження є ВПО, які переїхали із місця свого постійного проживання у Донецький чи Луганській областях та проживають на інших територіях України. В межах досліджуваної групи, виділено три категорії: жінки – голови домогосподарства у віці від 18 до 59 років (604 особи), вагітні жінки (101 особа), жінки та чоловіки від 60 років і старше (жінки – 133 особи, чоловіки – 162 особи). Географія опитування включає 16 областей України (Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області) та м. Київ.

це проявляється у низькому рівні участі у споживанні найнеобхідніших товарів та послуг. Оцінка суб'єктивного сприйняття відторгнення демонструє, що на момент опитування більше половини молодих переселенок позитивно оцінювали свою інтегрованість до приймаючої громади, у порівнянні з рештою населення. Це може свідчити про наявність ризику створення бар'єрів у доступі до ресурсів з боку представників громади.

Отже, проблеми, з якими стикаються ВПО пов'язані з недостатністю або перекриттям доступу до ресурсів і діяльності, яка доступна для більшої частини населення. Все це може свідчити про множинні прояви неблагополуччя серед зазначеної категорії населення, що вимагає застосування відповідних інструментів дослідження. Зважаючи на це, концепт соціального відторгнення видається найбільш придатним інструментом для аналізу життєвої ситуації ВПО.

Застосування концепту дозволить визначити відмінності та тенденції поширеності соціального відторгнення і допоможе встановити найбільш вразливі (найменш захищені) групи серед ВПО. Тому метою цієї частини дисертаційного дослідження стало конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО. Для вимірювання соціального відторгнення серед ВПО застосовано підхід Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана [111]. У ході аналізу ідентифіковано три компоненти соціального відторгнення, на основі яких сконструйовано індекс соціального відторгнення (матеріальна депривація, недостатність забезпечення прав громадянина, соціальна ізоляція).

Для створення інструментарію дослідження та перевірки дослідницьких гіпотез щодо структури соціального відторгнення та його взаємозв'язків із іншими концептами використано масив даних опитування «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні», проведеного ГО «Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка» за технічної підтримки Фонду народонаселення ООН. Однією із цільових груп дослідження були ВПО, які переїхали із місця свого постійного проживання у Донецький чи Луганській областях та проживають на інших територіях. Створення

інструментарію дослідження та аналіз даних проводився на всіх об'єктах вибіркової сукупності у зазначеній цільовій груп ВПО (N=1000 осіб) із використанням програмного забезпечення SPSS.

У дослідженні для конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО, здійснено двоетапне застосування ЕФА. З метою перевірки конструктної валідності створеного інструменту здійснено аналіз простої лінійної регресії (ПЛР) для пошуку взаємозв'язків залежної змінної з кожним предиктором окремо. Водночас застосовано аналіз множинної лінійної регресії (МЛР) для розгляду взаємозв'язків залежної змінної з її предикторами за умовою контролю інших незалежних змінних.

На першому етапі застосування ЕФА (метод головних компонентів із обертанням варімакс) здійснено окреме групування показників, відібраних відповідно до кожного з вимірів матеріальної депривації, доступу до соціальних благ (забезпечення відповідних прав) і соціальної участі (соціальна ізоляція). Ідентифікацію компоненту нормативної інтеграції не здійснено через відсутність відповідних індикаторів.

Вимірювання компоненту матеріальної депривації здійснено на основі індикаторів, що фіксують фінансову неспроможність ВПО купити необхідні продукти харчування, одяг і взуття та заплатити за медичні послуги. Визначений фактор матеріальної депривації пояснює **65%** сукупної дисперсії (табл. 2.2.2.1).

Таблиця 2.2.2.1

Структура фактору матеріальної (споживчої) депривації

Безпосередньо виміряні індикатори	Факторні навантаження
<i>Чи були Ви за час, який Ви знаходитесь на нинішньому місці проживання, фінансово неспроможні ... 3 – часто, 2 – інколи, 1 – ніколи</i>	
... купити необхідні продукти харчування	0,774
... придбати м'ясо або м'ясні продукти	0,807
... купити необхідний одяг та взуття	0,771
... купити необхідні ліки	0,825
... заплатити за медичні послуги	0,768
Частка поясненої дисперсії %	65

Для емпіричної ідентифікації виміру соціальної участі (соціальної ізоляції) обрано індикатори, що характеризують суб'єктивну оцінку переселенцем ставлення до себе з боку оточуючих на новому місці проживання, міру довіри до цих оточуючих та досвід отримання допомоги. Виділений фактор соціальної ізоляції пояснює **83%** сукупної дисперсії (табл. 2.2.2.2).

Для вимірювання компоненту доступу до соціальних благ використані індикатори доступності дитячих садків, медичних послуг та доступного за ціною житла. Виділений фактор пояснює **48%** сукупної дисперсії (табл. 2.2.2.3).

Таблиця 2.2.2.2

Структура фактору соціальної ізоляції

Безпосередньо виміряні індикатори							Факторні навантаження	
<i>Оберіть значення, яке є найбільш близьким до Вашої ситуації в нинішньому місці проживання</i>								
Оточуючі мене люди добре ставляться до мене	1	2	3	4	5	6	Оточуючі мене люди погано ставляться до мене	0,92
Оточуючі мене люди погоджуються допомогти мені, коли це необхідно	1	2	3	4	5	6	Оточуючі люди відмовляються допомогти мені, коли це необхідно	0,93
Я довіряю жителям населеного пункту, в якому проживаю	1	2	3	4	5	6	Я не довіряю жителям населеного пункту, в якому проживаю	0,87
Частка поясненої дисперсії %							83	

Таблиця 2.2.2.3

Структура фактору недостатність забезпечення прав громадянина

<i>Безпосередньо виміряні індикатори</i>							Факторні навантаження	
Оберіть значення, яке є найбільш близьким до Вашої ситуації, в нинішньому місці проживання								
Мені, членам моєї родини або моїм знайомим було просто влаштувати дитину до навчального закладу	1	2	3	4	5	6	Мені, членам моєї родини або моїм знайомим було складно влаштувати дитину до навчального закладу	0,47
Мені було б легко знайти житло, яке я можу оплатити самостійно	1	2	3	4	5	6	Мені було б важко знайти житло, яке я можу оплатити самостійно	0,38

Продовження таблиці 2.2.2.3

У мене і членів моєї сім'ї є можливість у будь-який момент отримати необхідне медичне обслуговування	1	2	3	4	5	6	У мене і членів моєї сім'ї обмежені можливості отримати необхідне медичне обслуговування	0,56
Частка поясненої дисперсії %								48

На основі ідентифікованих трьох складових концепту методом ФА (головні компоненти) побудований індекс соціального відторгнення, що пояснює **56%** сукупної дисперсії виділених на попередньому етапі компонентів (табл. 2.2.2.4).

Таблиця 2.2.2.4

Структура фактору соціальне відторгнення

<i>Виділені на попередньому етапі компоненти</i>	Факторні навантаження
Доступ до соціальних благ	0,84
Соціальна ізоляція	0,75
Матеріальна депривація	0,62
Частка поясненої дисперсії %	56

Далі у роботі представлені результати перевірки конструктивної валідності створеного інструменту. З цією метою здійснено регресійний аналіз, де залежною змінною є побудований індекс соціального відторгнення (метрична змінна, нормально розподілена, приймає значення від мінімального (-2,17) – "відторгнення відсутнє" до максимального (+3,23) – "високий ступінь відторгнення").

У якості важливих факторів соціального відторгнення дослідники розглядають рівень доходу, стан здоров'я, сімейний стан та рівень освіти індивідів. За результатами міжнародних порівняльних досліджень виявлено взаємозв'язок між суб'єктивними оцінками здоров'я та соціальним відторгненням. Крім того, результати досліджень демонструють, що взаємозв'язок між освітою, рівнем доходу та соціальним відторгненням є типовим для країн Центральної та Східної Європи. Чим нижчим є рівень доходу та освіти, тим вищим є ймовірність опинитись у групі соціального відторгнення [65].

У якості фактору соціального відторгнення також розглядають сімейний стан людини. Встановлено, що самотні люди, які не знаходяться у шлюбі мають вищий ризик бути соціально відторгненим [111]. За результатами досліджень, виявлено, що наявність відторгнення супроводжується відчуттям відсторонення (ізоляваності) від суспільства [64, 111].

Відповідно до гіпотез, висунутих у теоретичній частині дослідження, у якості незалежних змінних було обрано індикатори, що вимірюють: рівень доходу ВПО, суб'єктивні оцінки стану здоров'я, рівень освіти, сімейний стан (самотність), та суб'єктивну оцінку відчуження від громади у поточному місці проживання (додаток А).

За результатами регресійного аналізу виявлено, що чотири змінних із п'яти мають значущі регресійні коефіцієнти. Очікувані статистично значущі зв'язки виявлено між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, сімейним станом переселенців і індексом соціального відторгнення. Чим вищим є дохід ВПО, тим нижчим є ступінь їхнього відторгнення. Разом з тим, чим більш негативно оцінений стан здоров'я, тим вище значення індексу соціального відторгнення. Самотні люди, які не знаходяться у шлюбі (офіційному або цивільному), мають вищі значення індексу соціального відторгнення. Схожий характер взаємозв'язків між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, самотністю та соціальним відторгненням демонструють результати аналізу МЛР у ході контролю зазначених змінних з іншими предикторами.

Окрім того, у ході аналізу виявлено статистично значущий зв'язок між суб'єктивною оцінкою відчуження від громади у поточному місці проживання та сконструйованим індексом. Тобто, якщо людина відчувала себе відчуженою (відстороненою від суспільства), значення індексу соціального відторгнення для неї було вищим. Схожі результати отримані й за результатами МЛР.

За результатами ПЛР виявлено наявність статистично значущого зв'язку між рівнем освіти ВПО та рівнем їх соціального відторгнення. Чим вищим є рівень освіти, тим нижче значення індексу соціального відторгнення. Водночас, за результатами МЛР, такого взаємозв'язку не виявлено. Тобто, при оцінці

взаємозв'язку рівня освіти та соціального відторгнення за умови контролю предикторів, які характеризують рівень доходу, суб'єктивну оцінку стану здоров'я, подружній статус (самотність) і суб'єктивну оцінку відчуження, такий взаємозв'язок нівелюється (табл. 2.2.2.5).

Таблиця 2.2.2.5

Предиктори соціального відторгнення. Модель лінійної регресії.

Залежна змінна – індекс соціального відторгнення

	Стандарт. коэф. регресії (ПІР)	Стандарт. коэф. регресії (МЛР)
Рівень доходу	-0,215**	-0,175**
Суб'єктивна оцінка стану здоров'я	-0,188**	-0,150**
Рівень освіти	-0,133**	-0,056
Сімейний стан	0,156**	0,121**
Відчуття приналежності до громади	0,091*	0,068*
	<i>Константа</i>	-0,226
	<i>R²</i>	0,093

*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.05$

** - коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$

Результати регресійного аналізу демонструють наявність очікуваних статистично значущих зв'язків між соціальним відторгненням, ідентифікованим за допомогою створеного індексу, та його потенційними детермінантами. Отже, виявлено статистично значущі зв'язки між економічними факторами відторгнення серед ВПО, які зафіксовані у попередніх дослідженнях серед загального населення [118]. Водночас, отримані результати демонструють важливість для ВПО аспектів людського капіталу – стану здоров'я, вимірююмого, принаймні, на рівні суб'єктивної оцінки.

Отже ВПО, що з'явилися в Україні, потенційно потрапили у складну життєву ситуацію. Зокрема, йде мова про появу раптової бідності, відсутності роботи, наявності складнощів у пошуку прийнятної за ціною житла. В цілому, ситуація ВПО може бути охарактеризована як соціальне відторгнення, ідентифікація якого, вимагає розробки відповідного інструментарію з

урахуванням багатовимірності явища. З цією метою сконструйовано індекс соціального відторгнення. На даних масштабного опитування, проведеного серед ВПО в Україні, результати двоетапного застосування факторного аналізу демонструють наявність компонентів соціального відторгнення, передбачених теоретичною моделлю Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана [111], валідність, якої підтверджена у ряді емпіричних досліджень європейських країн.

Здійснена перевірка конструктної валідності є підтвердженням того, що побудований індекс вимірює саме соціальне відторгнення. Отже, не зважаючи на складну, в першу чергу, матеріальну ситуацію групи ВПО, соціальне відторгнення цієї групи, що раптово з'явилася в Україні, не зводиться виключно до матеріальної депривації. Структурно соціальне відторгнення досліджуваної групи ВПО є подібним до стану інших соціальних груп, що потрапили в ситуацію соціального відторгнення в силу зовсім інших обставин.

Висновки до розділу 2

1. Досвід вимірювання та концептуалізації соціального відторгнення демонструє, що концепт є складним та має багатовимірну структуру, що дає змогу розширити набір показників для аналізу складної життєвої ситуації і рівня благополуччя людей. Соціальне відторгнення включає дистрибутивні (відсутність доступу до структурних ресурсів), реляційні (брак соціальної участі) та суб'єктивний виміри вимірів.

2. На макрорівні соціальне відторгнення вимірюють, непрямо застосовуючи наступні показники: рівень бідності (рівень доходу меншого за половину медіанного у відповідному регіоні); ступень нерівності у доходах (коефіцієнт Джині); відсутність базового рівня освіти у значної частки населення (частка осіб, які не отримали повну шкільну освіту та не продовжили навчання); рівень безробіття (рівень зареєстрованого безробіття за методологією МОП); низька оцінці стану здоров'я населення (за результатами обстежень доходів і умов життя населення). Згідно з концептуальною схемою Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана на мікрорівні соціальне відторгнення розглядають як багатовимірну властивість, що містить дистрибутивні (відсутність доступу до структурних ресурсів) і реляційні (брак соціальної участі) виміри.

3. На основі огляду показників для вимірювання соціального відторгнення можна зробити висновок, що підбір індикаторів для його емпіричної ідентифікації може бути адаптований відповідно доступному набору даних. Але його виміри є фіксованими згідно з обраним підходом концептуалізації відторгнення.

а. У ході аналізу здійснено емпіричну ідентифікацію двох структурних компонентів концепту соціального відторгнення: матеріальної депривації і соціальної ізоляції. Структурна подібність отриманих факторів свідчить про існування відповідних вимірів соціального відторгнення в обраних для аналізу країнах. Відібрані індикатори є цілком релевантними для емпіричної

ідентифікації соціального відторгнення у різних суспільствах та придатні для крос-культурних порівнянь соціального відторгнення в Україні та країнах Центрально-Східної і Західної Європи.

4. З метою визначення порогового значення соціального відторгнення для показника, розрахованого на основі багатовимірних статистичних методів можна застосовувати два походи, які використовуються в країнах Європейського Союзу: перший, заснований на значеннях показників в країні а другий на значеннях показників в макрорегіоні або у всій Європі. Обидва підходи ґрунтуються на статистичному критерії, який будується на конкретних емпіричних даних. Головна відмінність підходів полягає в тому, що в одному випадку розрахунок здійснюється щодо усереднених стандартів конкретного суспільства, а в іншому відповідно до стандарту групи країн. Представлені способи розрахунку граничних значень представляють відносні підходи до визначення рівня соціального відторгнення і можуть бути використані як додаткові інструменти ідентифікації соціально вразливих верств населення.

5. У роботі представлені результати застосування концепту соціального відторгнення відносно групи ВПО. Встановлено, що емпірично ідентифіковані виміри (матеріальна депривація, недостатність забезпечення прав громадянина, соціальна ізоляція), відповідають розробленій у країнах західної Європи теорії та релевантні до обставин (подій) і соціокультурних особливостей українського суспільства. За результатами масштабного опитування, проведеного серед ВПО в Україні, результати двоетапного застосування факторного аналізу демонструють наявність компонентів соціального відторгнення, передбачених теоретичною моделлю Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана, валідність, якої підтверджена у ряді емпіричних досліджень європейських країн.

6. Здійснена перевірка конструктної валідності є підтвердженням того, що побудований індекс вимірює саме соціальне відторгнення. Виявлено, що соціальне відторгнення ВПО не зводиться виключно до матеріальної депривації переселенців і включає виміри недостатності забезпечення громадських прав, які забезпечуються соціальними інститутами суспільства та соціальну ізоляцію.

Результати аналізу лінійної регресії демонструють важливість аспектів людського капіталу серед ВПО (стану здоров'я, освіти) як значимих детермінант соціального відторгнення серед переселенців.

РОЗДІЛ 3 ЗАСТОСУВАННЯ ФАКТОРІАЛЬНОГО ДИЗАЙНУ ОПИТУВАННЯ ДЛЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРУП СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ

3.1. Суб'єктивні критерії ідентифікації громадянами соціально відторгнутих груп

Ідентифікація груп соціального відторгнення може бути здійснена шляхом оцінки пересічними громадянами того, хто на їх думку є соціально відторгненим. Тобто йде мова про використання суб'єктивних критеріїв для визначення груп соціального відторгнення. Такий напрям досліджень склався у 1980-х роках ХХ століття та передбачав визначення того, які соціально-демографічні групи мають право бути реципієнтами системи соціального захисту [121, 122, 124]. В межах напряму увага приділялась тому, наскільки обґрунтованим (справедливим) є призначення державної допомоги людям, які можуть претендувати на неї згідно з їх соціально-демографічними характеристиками та життєвими обставинами.

Критерії, що дають право отримувати допомогу від держави, ґрунтуються на соціально-демографічних характеристиках людей та можливих обставинах їх життя. Традиційно призначення державної підтримки базується на рівні доходу, який не досягає визначеного державою прожиткового мінімуму – межі абсолютної бідності [169]. Низький рівень доходу, відсутність необхідних ресурсів і неможливість підтримувати бажаний для конкретного суспільства рівень споживання та життєвих стандартів, в свою чергу є проявом бідності та матеріальної депривації [20]. Саме це обумовлює необхідність внесення відповідних компонентів до структури концепту соціального відторгнення [54, 64, 111, 128].

В цілому, визначені на державному рівні характеристики, що дають право отримувати допомогу, ґрунтуються на тому, що реципієнт потребує сторонньої підтримки, оскільки самотійно не здатен забезпечити собі необхідний рівень життя та споживання. Наприклад, відповідно до Законів України допомога надається людям, що опинилися в складних життєвих обставинах, спричинених інвалідністю, віком, певним соціальним становищем тощо [170]. Таким чином, соціальна підтримка призначається представникам тих груп, які з тих або інших причин мають недостатній доступ до ресурсів, соціальних благ та механізмів їх перерозподілу, а отже є соціально відторгнутими.

На державному рівні критерії соціального відторгнення закладено у перелік характеристик, притаманних людям, які мають право на отримання державної соціальної підтримки. Отже визначення критеріїв, яким повинні відповідати одержувачі допомоги, є прерогативою держави. Саме уряд встановлює межу малозабезпеченості, яка дає право на отримання матеріальної допомоги від держави [15]. З іншого боку науковці в ході своїх досліджень здійснюють моніторинг проблем та потреб вразливих груп населення і таким чином намагаються визначити параметри їх ідентифікації. В той же час основним донором Фонду соціального страхування є працюючі громадяни [171]. Це означає, що думка громадян стосовно справедливості надання соціальної допомоги має враховуватися державою при формуванні політики адресної соціальної підтримки.

Якщо критерії розподілу допомоги державою не сприймаються як справедливі пересічними людьми, то це має наслідком суттєве зменшення легітимності відповідних рішень. Відсутність узгодженості між тим, хто визначений державою як соціально відторгнений і тим, хто є таким на погляд громадян, може обумовлювати соціальну напруженість. Саме тому необхідним є вивчення не тільки об'єктивних потреб та проблем певних потенційно соціально вразливих груп населення, але й суб'єктивних ставлень людей до надання таким групам допомоги з боку держави.

Отже, з одного боку ми маємо реальну систему розподілу допомоги від держави, що ґрунтується на критеріях нужденності та вразливості, тобто ступеню соціального відторгнення індивідів і груп. З іншого боку, уявлення пересічних громадян щодо того, хто є представником вразливої групи та потребує допомоги може відрізнятись від того, кого визначено державою. Тобто у конкретному суспільстві існує певний перелік параметрів, які, на думку його представників, є обґрунтованими (справедливим) для отримання державної допомоги, оскільки відображають розуміння людьми того, хто є відторгненим, потребує підтримки. Судження щодо необхідності надання допомоги може бути проінтерпретоване як суб'єктивний критерій, що дозволяє віднести людину до групи відторгнених на основі її життєвої ситуації або соціально-демографічних характеристик.

Результати попередніх досліджень демонструють відмінності у ставленні громадськості до різних груп реципієнтів державної підтримки. Виявлено, що дорослі громадяни позитивно ставляться до необхідності допомагати людям з інвалідністю, в той час як до допомоги безробітним ставлення є менш лояльним з огляду на припущення про те, що вони насправді не намагаються знайти роботу [172]. Тому постає питання про необхідність вивчення оцінки дорослим населенням справедливості соціальної політики держави в частині такого розподілу колективних ресурсів.

Оцінка сприйняття справедливості рішень щодо розподілу державної соціальної підтримки є складним явищем, що формується з врахуванням багатьох факторів. Вивчення в ході масового опитування впливу значної кількості факторів на формування суджень щодо соціальних об'єктів потребує спеціального планування дослідження на всіх рівнях – від формулювання дослідницьких питань та висунення гіпотез до формування інструменту (опитувальника) та аналізу зібраних емпіричних даних. Доречним є використання адаптованого до умов масового опитування методу експериментальних досліджень, що отримав в сучасній літературі назву факторіальний дизайн опитування [173]. Застосування такого підходу до планування (дизайну) опитування дозволяє виявити яким чином, на думку людей, необхідно розподіляти ресурси у різних конкретних

ситуаціях, що визначаються багатьма факторами різної природи [174]. В таких умовах використання факторіального дизайну обумовлюється припущенням про існування певних принципів, що так чи інакше поділяються більшістю і таким чином створюють спільну основу для формування суджень або рішень стосовно певних соціальних об'єктів, що їх вивчає дослідник [175, 127]. Метою дослідника є з'ясувати питання про те, яка саме інформація використовується в процесі формування суджень або прийняття рішень у обставинах, що визначаються значною кількістю соціальних факторів [125].

Одне із перших досліджень із використанням факторіального підходу було присвячено вивченню соціально-економічної позиції статусу проведене П. Россі та Е. Андерсоном. Автори методу [125] вважали, що процес формування судження є соціально обумовленим і лише частково формується за рахунок індивідуальної складової. Це означає, що судження та оцінки поділяються іншими людьми і є певним чином структурованими, тобто існують певні нормативно-ціннісні структури, які обумовлюють процеси формування суджень щодо соціальних об'єктів [125]. Метою застосування факторіального дизайну опитування є визначення принципів, що лежать в основі процесу формування суджень та оцінок щодо соціальних об'єктів [127,125].

На відміну від звичайного опитування де респондент відповідає на прямі питання, у факторіальному опитування дослідник використовує стандартизовані віньєтки. Віньєткою є фіктивний опис об'єкта, який оцінюється респондентом [127]. Значення характеристик, притаманних гіпотетичному об'єкту, представленому у віньєтках, систематичним чином змінюється, даючи змогу здійснити оцінку їх впливу на формування судження щодо об'єкту. Судження та оцінки передбачають присвоєння значень об'єктам або розміщення їх згідно певного порядку. У якості об'єктів можуть виступати дії людей, предмети, інші люди, соціальні групи, інституції, ідеї тощо. Під судженнями [126] у факторіальному опитуванні розуміють позитивні вірування (positive beliefs) та нормативні судження (normative judgements). Позитивні вірування передбачають

оцінку того, яким є соціальний об'єкт, а нормативні судження те, яким він має бути [127].

Факторіальне опитування поєднує методи багатофакторного експерименту та вибіркового анкетного опитування. Підхід орієнтований на виявлення суджень стосовно соціальних об'єктів (життєвих ситуацій, людей, людських дій тощо). Однією із переваг застосування факторіального опитування є можливість конструювання ортогональних факторів у дослідженні, що дозволяє позбутись мультиколінеарності (лінійної залежності) незалежних змінних. Це дає можливість визначити значущість окремих факторів, які були одночасно представлені у віньєтці задіяні у процесі формування судження щодо об'єкта.

Наприклад, у межах дослідження [176] проведеного Національним центром для дітей, дітей, що живуть в умовах бідності (The National Center for Children in Poverty) застосовувався факторіальний дизайн опитування. У межах дослідження респонденти оцінювали необхідність надання допомоги вигаданій особі, жінці, матері двох дітей на ім'я Ліза. Описана у віньєтках гіпотетична особа стикалась з труднощами, пов'язаними з забезпеченням основних потреб своєї сім'ї. Характеристики життєвої ситуації описаної гіпотетичної жінки варіювались за наступними параметрами: подружній статус, расова приналежність, статус мігранта, вік дітей, статус матері на ринку праці, статус батька на ринку праці (або наявність підтримки від нього у разі розлучення), причині безробіття (у випадку статусу безробітної), наявність статусу бідної родини.

Результати дослідження свідчать, що більшість респондентів (84%) оцінювали вигадану особу як таку, що заслуговує допомоги, але оцінки варіювались у залежності від демографічних характеристик опитаних, їх політичних переконань. Система переконань у справедливий світ тісно пов'язана з характеристиками гіпотетичних описів. Респонденти з сильною вірою у певні принципи справедливості по різному оцінювали Лізу в залежності від причин її нужденності та спроб подолати цей стан. Респонденти з сильною вірою в справедливий світ надавали нижчу оцінку щодо надання Лізі допомоги від держави, якщо вона докладала багато зусиль для поліпшення свого становища.

Навпаки, опитані з нижчою оцінкою щодо віри в справедливість у світі, частіше оцінювали Лізу я таку, що заслуговує матеріальну допомогу у відповідності з її намаганнями поліпшити добробут [177].

Аналіз вітчизняних публікацій свідчить про лише поодинокі використання в Україні опитувань, спланованих в рамках підходу факторіального дизайну. К.Гацкової провела порівняльний аналіз ставлення до справедливості оплати праці [174]. Наявні в Україні дослідження ставлень до соціальної політики [172, 148, 178] не розглядають задачу з'ясування критеріїв ідентифікації громадянами соціально виключених груп та, відповідно, вивчення на цій основі ставлень до соціальної політики держави. Для вирішення такої задачі потрібно створити інструментарій, адаптований до соціально-культурних особливостей сучасного українського суспільства та такий, що враховує реалії соціальної політики української держави. Розробка та апробація саме такого інструменту ідентифікації та вивчення в ході масового опитування критеріїв виділення соціально вразливих груп та оцінювання справедливості розподілу соціальної допомоги є **метою** цієї частини дисертаційного дослідження.

Оцінка справедливості рішень щодо розподілу підтримки здійснюється з урахуванням багатьох параметрів, що характеризують життєві обставини людини або домогосподарства. Зокрема, справедливість розподілу соціальних благ вивчається в теорії розподільчої справедливості. В рамках цієї теорії виокремлюють два основних принципи, що впливають на процес формування суджень щодо справедливості розподілу ресурсів: «принцип нужденності» та «принцип заслуг». Перший передбачає, що жодна людина не має бути позбавлена можливості отримати певний визначений необхідним рівень ресурсів, а другий, що кожен має отримувати «у відповідності із власними заслугами та власним внеском до суспільства» [174, 122]. На перший погляд ці два принципи певною мірою суперечать один одному, але це протиріччя вирішується шляхом визначення «соціального мінімуму», що фіксує мінімальний рівень ресурсів, менше якого не повинен отримувати ніхто [175, 174].

Окрім двох згаданих принципів, що визначають загальні уявлення про справедливість розподілу ресурсів, ведуть мову про критерії, що лежать в основі уявлень певних соціальних груп щодо справедливості розподілу в суспільстві соціальної допомоги а отже, певною мірою, і щодо легітимності соціальної політики держави. Зокрема з такою метою виділяють критерії нужденності, контролю та ідентичності [179, 180].

У відповідності із критерієм нужденності допомога має надаватися тому, хто найбільше цього потребує, хто знаходиться у складних життєвих обставинах та не в змозі забезпечити собі та своїй сім'ї необхідний (мінімальний) обсяг споживання та рівень життя. Індикаторами, на яких базуються критерії нужденності, зокрема є такі характеристики як склад домогосподарства (кількість працюючих дорослих та кількість утриманців) [174], позиція на ринку праці, рівень доходів на одну людину в домогосподарстві. Дослідження демонструють, що рівень бідності прямо залежить від соціального навантаження на одного працюючого в домогосподарстві [15].

Позиція людини на ринку праці характеризує її залученість до тієї чи іншої суспільно значущої діяльності. В першу чергу мова йде про оплачувану роботу, але розглядають також перебування на пенсії, навчання та деякі інші форми суспільно важливої діяльності. З одного боку зменшення кількості працюючих веде до зменшення загального доходу домогосподарства. А з іншого боку відсутність залучення до суспільно важливої діяльності само по собі є фактором, що сприяє соціальному відторгненню [54]. Крім того, в умовах пострадянських суспільств, соціально-економічна позиція людей літнього віку, ускладнена тим, що вони більшості випадків не мають можливості адаптуватися до нових умов, отримати нову кваліфікацію, шукати нову роботу, а їх єдиним джерелом існування для них є пенсія [181]. Тобто факт приналежності до групи пенсіонерів може бути розглянутий в умовах українського суспільства, як критерій нужденності.

Отже, з позицій критеріїв нужденності важливими є як наявність та кількість дітей у домогосподарстві так і кількість працюючих членів

домогосподарства. При цьому емпіричні дослідження демонструють, зокрема, що дорослі громадяни більш схильно ставляться до надання допомоги саме людям із низьким рівнем доходів [122]. Але з'ясування, наприклад, питання про те, що є більш важливим для позитивного вирішення питання про надання соціальної допомоги наявність в домогосподарстві дітей чи відсутність роботи, потребує саме розробки інструменту для аналізу багатфакторних критеріїв.

Друга група критеріїв, на яких потенційно може базуватися оцінка справедливості надання соціальної допомоги, фіксує бажання та можливості потенційного реципієнта допомоги контролювати власні життєві обставини. У відповідності із таким підходом в першу чергу потребують підтримки та допомоги ті, хто в силу певних обставин очевидно не в змозі впоратись із ситуацією власної нужденності. Наприклад, як було зазначено раніше, за результатами емпіричних досліджень людям, що мають інвалідність, дорослі громадяни схильні надавати допомогу від держави [174]. Стосовно ж такого фактору як відсутність оплачуваної роботи думка респондентів дослідження схиляється до того, що допомагати потрібно лише тим безробітним, хто шукає роботу [122, 175].

Ще один критерій, який потенційно може бути пов'язаним із сприйняттям справедливості розподілу соціальної допомоги, ґрунтується на теорії внутрішньо-групової ідентифікації. У відповідності із цим критерієм люди схильні позитивно ставитися до надання допомоги членам «своєї групи» а «іншим», тобто представникам інших етнічних або релігійних груп, мігрантам тощо [180, 175].

В рамках нашого дослідження ми додатково включили у якості фактора нужденності такий показник як стать потенційного реципієнта соціальної допомоги. Цей фактор обрано з міркувань, по-перше, нестабільного положення жінок на ринку праці через необхідність приділяти увагу дітям [182, 183] та, по-друге, зафіксованих емпірично на великих підприємствах відмінностей, не на користь жінок, у середньому розмірі заробітної плати чоловіків та жінок. Зокрема, жінки в середньому отримують за рівних інших умов на третину меншу заробітну плату у порівнянні із чоловіками [184].

У 2014 році в Україні вперше було зафіксовано виникнення такої категорії як внутрішньо переміщені особи (ВПО), вразливе положення яких визнано як законодавством України [185] так і міжнародними нормативно-правовими документами [186, 187, 188]. Труднощі, що постають перед ВПО, пов'язані з пошуком житла, працевлаштуванням, доступом до медичного обслуговування, влаштуванням дітей до дитячих садків та освітніх закладів тощо. Недостатність або перекриття доступу до ресурсів, соціальних прав і діяльності, що доступна для більшої частини населення, може зумовлювати виникнення соціального відторгнення цієї категорії населення. З огляду на це, наявність статусу ВПО ми в своєму дослідженні також включили як фактор, що має відношення до критеріїв нужденності.

Представлена теоретична модель дозволяє сформулювати наступні гіпотези щодо можливого впливу певних комбінацій значень характеристик індивідів та їх життєвих ситуацій на формування оцінок справедливості надання цим індивідам соціальної підтримки.

a. Надання допомоги жінкам оцінюється більш позитивно ніж надання допомоги чоловікам.

b. Надання допомоги самотнім людям, що не знаходяться у шлюбі, оцінюється більш позитивно ніж надання допомоги тим, хто одружений.

c. Шлюб із безробітним чоловіком або дружиною позитивно впливає на оцінку необхідності надання допомоги.

d. Наявність у домогосподарстві дітей позитивно впливає на оцінку необхідності надання допомоги.

e. Збільшення віку дітей негативно впливає на оцінку необхідності надання допомоги.

f. Залученість до суспільно значущої діяльності (оплачувана робота, пенсія, навчання) негативно впливає на оцінку необхідності надання допомоги.

g. Надання допомоги інвалідам оцінюється позитивно.

h. Надання допомоги безробітним оцінюється позитивно лише за умови, що потенційний реципієнт допомоги шукає роботу.

i. Наявність статусу внутрішньо переміщеної особи позитивно впливає на оцінку необхідності надати допомогу.

j. Зменшення розміру доходу на одного члена домогосподарства позитивно впливає на оцінку необхідності надання допомоги.

В цілому ж оцінка справедливості надання соціальної підтримки (розподілу з цією метою колективних ресурсів) залежить від характеристик, притаманних соціально відторгнутим групам.

3.2. Оцінка валідності параметрів ідентифікації громадянами груп соціального відторгнення: побудова регресійної моделі

Сенс внесення факторіального дизайну експерименту в опитування полягає в тому, що ми пропонуємо респонденту у якості певних стимулів описи гіпотетичних об'єктів або ситуацій та фіксуємо його реакцію на них. Ситуації розглядаються як комбінації можливих значень факторів з певного визначеного набору. В такому випадку фактори виступають як виміри простору для побудови описів гіпотетичних ситуацій – віньєток. Кожен із цих факторів може приймати принаймні кілька можливих значень (або ж іншими словами, для кожного фактора фіксується кілька можливих рівнів). Кількість потенційно можливих віньєток визначається добутком кількостей рівнів всіх факторів, що складають виміри простору [125].

В створеному інструменті віньєтка фіксує гіпотетичні життєві обставини людини. Респонденту пропонують ознайомитись з описом певної життєвої ситуації та оцінити необхідність надання допомоги від держави особі, яка потрапила у такі обставини. Теоретична модель дослідження та гіпотези стали основою для вибору параметрів (вимірів та рівнів), у просторі яких розглядаються можливі гіпотетичні ситуації – універсум віньєток. Вимір доходу містив чотири рівні, два із яких відповідало критерію бідності та відповідно, соціального відторгнення. Визначені суми у розмірі 800 грн. та 1600 грн. обрано з наступних

міркувань. Дохід у 800 грн. визначено відповідно до результатів опитування Інституту соціології НАНУ щодо середньомісячного доходу, необхідного для того, щоб віднести сім'ю до злиденної. Респонденти опитування зазначили дохід 953 грн. [189], що становило приблизно половину від визначеного на момент проведення пілотажу розміру прожиткового мінімуму 1330 грн. [190]. Дохід у розмірі 1600 грн. обрано згідно визначення середньомісячного доходу, необхідного для того, щоб віднести сім'ю до бідної (цей показник складає 1695 грн) (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

Параметри створення універсуму віньєток

<i>Виміри</i>	<i>Рівні (Кількість рівнів)</i>
Стать	чоловік жінка (2)
Позиція на ринку праці	працює повний робочий день безробітний(на), шукає роботу безробітний(на) і не шукає роботу пенсіонер(ка) студент(ка) інвалід, не може працювати (6)
Подружній статус	не перебуває у шлюбі перебуває у шлюбі чоловіком/дружиною, що має роботу перебуває у шлюбі з безробітним чоловіком/дружиною (3)
Діти та їх вік	немає дітей дитина у віці 4 років однорічна дитина дитина у віці 14 років (4)
Статус ВПО	він/вона переїхав(ла) у ваш регіон як переселенець(ка) з Донбасу він/вона переїхав(ла) у ваш регіон з особистих причин живе у вашому регіоні протягом багатьох років (3)
Самоідентифікація	він/вона байдуже ставиться до незалежності та єдності України він/вона є палким прихильником незалежності та єдності України [пустий рядок] ⁵ (3)
Рівень доходу в місяць на одного з членів родини	800 1600 2400 3200 (4)

$$\text{Кількість віньєток} = 2 * 6 * 3 * 4 * 3 * 3 * 4 = 5184$$

Кількість всіх можливих віньєток може сягати кількох сотень або тисяч. Навіть за умови видалення неможливих або малоймовірних гіпотетичних ситуацій потенційна множина віньєток (універсум) залишається досить великою.

Потрібно зазначити, що перед початком формування вибірки віньєток досліднику необхідно видалити логічно суперечливі або ж дуже малоймовірні

⁵ Мається на увазі, що респондент не отримує ніякої інформації щодо цього виміру.

описи гіпотетичних ситуацій [191, 192, 193]. Зокрема, в дослідженні були видалені ті віньєтки, що стосувалися студента (студентки), що має дитину у віці 14 років а також ті віньєтки, що описують життєві обставини пенсіонера (пенсіонерки), що має дитину у віці одного або чотирьох років.

Разом з тим, досвід різних дослідників свідчить про те, що один респондент не в змозі (без ефекту втоми) оцінити більше 10-20 складних ситуацій (відповідних віньєток) [173]. Крім того, дослідження необхідно спланувати таким чином, щоб кожна гіпотетична ситуація була оцінена кількома респондентами, що дає можливість подальшого аналізу дисперсії по кожній із віньєток. Все це накладає суттєві обмеження на можливість реалізації опитування.

З метою зменшення кількості описів гіпотетичних ситуацій дослідник формує вибірку сукупність з всієї множини віньєток. Для створення вибірки віньєток може бути використано дві стратегії: випадковий відбір та систематичний.

Для формування вибіркової сукупності застосовано D-ефективний відбір, що є різновидом дробового факторного експерименту та відноситься до систематичного типу відбору [194]. Цей тип відбору дозволяє зберегти збалансованість рівнів та ортогональність вимірів [195], що може бути порушена при використанні випадкового відбору віньєток.

Останній передбачає забезпечення представленості певних ефектів впливу тих факторів, в просторі яких розглядаються ситуації (віньєтки). Зрештою вибірка віньєток розбивається на групи і таким чином кожен респондент оцінює кілька віньєток, в той же час кожна з віньєток, що потрапили до вибірки, оцінюється кількома різними респондентами.

Для проведення пілотажного дослідження сформована нами вибірка сукупність становила 200 віньєток, які були розподілені у набори (деки), кожний з яких містив 10 описів гіпотетичних ситуацій. Пілотаж анкети було здійснено у травні 2015 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Було опитано 65 студентів. У ході опитування використано конформну вибірку респондентів [127]. Цей тип відбору респондентів

передбачає участь у дослідженні всіх тих, хто присутній на момент опитування у місці, що обрано дослідником.

Для проведення пілотажного дослідження⁶ сформована нами вибіркова сукупність становила 200 віньєток, які були розподілені у набори (деки), кожний з яких містив 10 описів гіпотетичних ситуацій. У ході дослідження було застосовано змішаний дизайн факторіального опитування, суть якого полягає у тому, що різні групи респондентів отримали різні деки з віньєтками, але всередині групи, деки містили однакові набори віньєток [189]. Під час опитування респондентами представлено 120 віньєток, які були розподілені у 12 деків, кожен з яких був оцінений мінімум п'ятьма респондентами. Кожен із деків представляв окрему анкету, створену з використанням програмного забезпечення STATA, яке дозволяє створити універсум віньєток, сформувати вибірку сукупність гіпотетичних ситуацій та розділити вибірку віньєток у деки [173].

Справедливість розподілу державної підтримки вимірювалась двома порядковими шкалами [173], прикріпленими до кожної віньєтки. За першою шкалою респондент оцінював необхідність надання підтримки від держави для зазначеної у описі гіпотетичної особи, а використовуючи другу – визначав величину щомісячної фінансової допомоги (табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

Жінка, що перебуває у шлюбі, її чоловік має роботу. Вона є безробітною та шукає роботу. У неї є одnorічна дитина. Вона живе у вашому регіоні протягом багатьох років. Вона байдуже ставиться до незалежності та єдності України. У цьому домогосподарстві рівень доходу на одного члена сім'ї становить 800 грн. на місяць.

1) Чи погоджуєтесь Ви із тим, що держава повинна допомагати такій людині?

Безумовно ні			Важко сказати				Безумовно так			
-5	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

2) Якою має бути величина щомісячної фінансової допомоги від держави для такої людини?

⁶ Пілотаж анкети було здійснено у травні 2015 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Було опитано 65 студентів. У ході опитування використано конформну вибірку респондентів. Цей тип відбору респондентів передбачає участь у дослідженні всіх тих, хто присутній на момент опитування у обраному дослідником місці.

0	300	600	900	1200	1500	1800	2100	2400	2700	3000
грн.	грн.	грн.	грн.	грн.	грн.	грн.	грн.	грн.	грн.	грн.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Результати аналізу розподілу відповідей за обома шкалами демонструють як наповненість визначених пунктів шкали так і достатню варіацію. Це позитивно характеризує інструмент з огляду на подальший регресійний аналіз [173] і є особливо важливим саме для пілотажного дослідження.

Більше ніж половина віньєток отримала позитивні оцінки респондентів у відповіді на питання *"Чи погоджуєтесь Ви, що держава повинна допомагати такій людині?"*. У 56,9% випадків респонденти тією чи іншою мірою погодились із необхідністю надати допомогу представленим у віньєтці людині, а у 31.1% випадків – не погодились. Водночас, щодо 12% віньєток респонденти не визначились та обрали відповідь "0" – важко відповісти (рис. 3.2.1).

На рис. 3.2.1 і рис. 3.2.2 представлений розподіл відповідей на питання стосовно розміру можливої допомоги. Всі пункти шкали достатньо наповнені, що дозволяє зробити висновок про виправданість використання в шкалі рівних інтервалів (було обрано інтервали шириною 300 грн.).

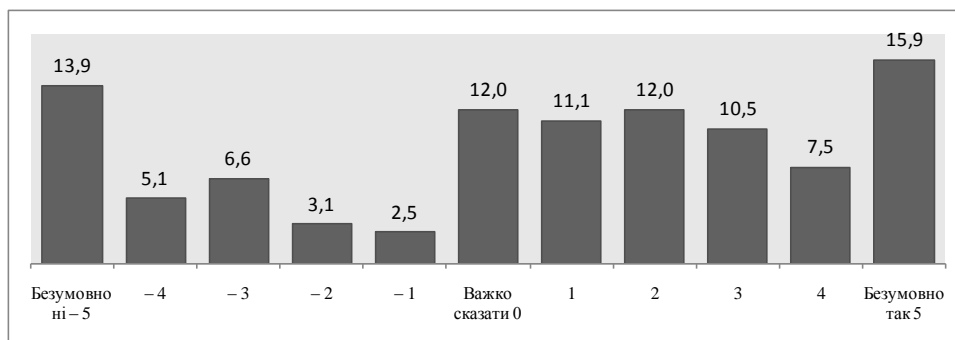

Рис. 3.2.1 Розподіл оцінок щодо необхідності надання допомоги особам, що представлені у віньєтках, %

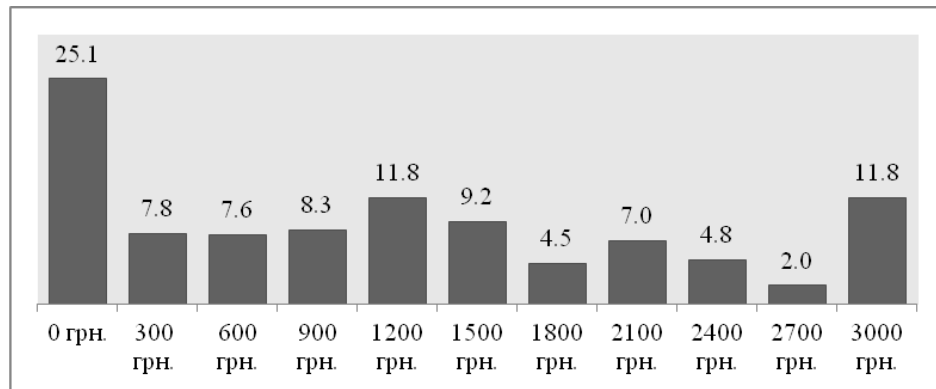

Рис. 3.2.2 Розподіл оцінок щодо того, якою має бути величина щомісячної фінансової допомоги від держави особам, що представлені у віньєтках, %

Кінцевою метою проведення дослідження із застосуванням факторіального дизайну є побудова регресійної моделі, що дозволяє вивчити вплив стимулів (комбінацій значень факторів, в просторі яких представлені віньєтки), на реакцію респондентів (на їх оцінку віньєток).

Кінцевою метою проведення дослідження із застосуванням факторіального дизайну є побудова регресійної моделі, що дозволяє вивчити вплив стимулів (комбінацій значень факторів, в просторі яких представлені віньєтки), на реакцію респондентів (на їх оцінку віньєток).

Вибір моделі регресії залежить від шкали за якою здійснюється оцінка віньєток та від форми розподілу отриманих відповідей. Розглянемо модель регресії, у якій залежною змінною є оцінка респондентом необхідності надати допомогу особі, представленій у віньєтці. Респондент оцінює необхідність допомоги за шкалою від «Безумовно ні» (закодовано значенням -5) до «Безумовно так» (закодовано значенням 5), тобто чим більшим є код відповіді тим більш позитивним є ставлення респондента до надання зазначеній у віньєтці людині допомоги від держави. В цілому, досвід свідчить, що використання такої рейтингової шкали у факторіальному опитуванні часто призводить до збільшення частоти вибору крайніх варіантів відповіді [173]. Це певною мірою демонструють і зібрані нами дані (рис. 3.2.1, рис. 3.2.2). Крім того важливим також є те, що залежна змінна приймає значення у визначеному діапазоні від -5 до $+5$ і значення, що виходять за межі цього діапазону, взагалі кажучи не є чітко інтерпретованими з точки зору змісту моделі. У такому випадку для аналізу

обмеженої (цензурованої) непараметричної залежної змінної доцільним є використання моделі тобіт-регресії [173]. Оцінені на даних пілотного дослідження коефіцієнти відповідного рівняння регресії представлені в Таблиці 2.

Розглянемо як отримані в пілотному дослідженні емпіричні дані співвідносяться із змістовними гіпотезами, на які ми спиралися при виборі вимірів простору для формування віньєток. Аналіз значущості коефіцієнтів наведеного в Таблиці 2 рівняння регресії свідчить, що не всі гіпотези, попередньо висунуті при формуванні простору для побудови віньєток, отримали своє підтвердження.

Таблиця 3.2.3

Необхідність надання державної допомоги. Модель тобіт-регресії.

Залежна змінна: "Чи погоджуєтесь Ви, що держава повинна допомагати такій людині?" (можливі значення від "-5 безумовно ні" до "+5 безумовно так").

Фактор	Коеф. регресії	Значущість	[95% інтервал]	Довірчий
<i>Стать (референтна категорія "чоловік")</i>				
Жінка	0.128	0.703	-0.530	0.787
<i>Позиція на ринку праці (референтна категорія "працює повний робочий день")</i>				
Безробітний (-на), шукає роботу	1.694**	0.002	0.629	2.758
Безробітний (-на) і не шукає роботу	-0.989	0.069	-2.055	0.075
Інвалід, не може працювати	4.637**	0.000	3.476	5.798
Студент	1.043	0.074	-0.101	2.188
Пенсіонер	1.789**	0.005	0.538	3.040
<i>Подружній статус (референтна категорія "перебуває у шлюбі з чоловіком/дружиною, що має роботу")</i>				
перебуває в шлюбі з чоловіком/дружиною, що не має роботи	-0.436	0.281	-1.230	0.358
не в шлюбі	0.254	0.535	-0.550	1.059
<i>Діти та їх вік (референтна категорія "однорічна дитина")</i>				
Дитина у віці 4 років	-0.296	0.540	-1.248	0.654
Дитина у віці 14 років	-0.677	0.195	-1.704	0.348
Немає дітей	-2.235**	0.000	-3.198	-1.273
<i>Статус ВПО (референтна категорія "живе у вашому регіоні протягом багатьох років")</i>				
Переїхав (-ла) з Донбасу	1.158**	0.004	0.376	1.940
Переїхав (-ла) з особистих причин	0.137	0.733	-0.654	0.930

Продовження таблиці 3.2.3

<i>Самоідентифікація (референтна категорія "є палким прихильником незалежності та єдності України")</i>
--

Байдуже ставиться до незалежності та єдності України	- 1.178**	0.004	- 1.975	- 0.381
Відсутність інформації про самоідентифікацію	0.0143	0.972	- 0.784	0.812
Рівень доходу в місяць (референтна категорія "800 грн.")				
1600 грн.	- 0.500	0.288	- 1.423	0.423
2400 грн.	- 1.874**	0.000	- 2.825	- 0.923
3200 грн.	- 2.248**	0.000	- 3.182	- 1.314

** - коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$

Позитивно впливають на оцінку необхідності надання допомоги від держави наступні життєві обставини потенційного реципієнта такої допомоги: відсутність роботи, що супроводжується її (роботи) активними пошуками; наявність інвалідності або ж перебування на пенсії; наявність в сім'ї дітей (не важливо якого віку); переїзд з Донбасу в зв'язку із військовими діями, що зараз там відбуваються (статус ВПО). Негативний вплив справляють байдужість потенційного реципієнта до незалежності та єдності України а також наявність в сім'ї доходу, що перевищує 1600 грн. В той же час стать та сімейний статус потенційного одержувача допомоги на оцінки респондента впливу не демонструють. Необхідно зазначити, що у нашому пілотному дослідженні респондентами виступали студенти, що мають значну специфіку у порівнянні із іншими соціальними групами та дорослими громадянами України в цілому. Тому у загальноукраїнському дослідженні можна чекати інших за змістом результатів. Нашою задачею було створення та апробація інструментарію і представлений аналіз значною мірою спрямований саме на це.

Висновки до розділу 3

1. Ідентифікація груп соціального відторгнення може бути здійснена шляхом оцінки пересічними громадянами того, хто, на їх думку, є соціально відторгнутим. В межах такого підходу відторгненість інших, може бути розглянута з точки зору обґрунтованості (справедливості) призначення державної допомоги людям, які можуть претендувати на неї згідно з їх соціально-демографічними характеристиками та складними життєвими обставинами.

2. Оскільки соціальне відторгнення є складним концептом і може бути неоднозначно проінтерпретоване з точки зору пересічних громадян у якості суб'єктивного критерію для ідентифікації соціально відторгнутих індивідів обрано обґрунтованість призначення державної допомоги. Соціальна підтримка призначається представникам тих груп, які з тих або інших причин мають недостатній доступ до ресурсів, соціальних благ та механізмів їх перерозподілу, а отже, є соціально відторгнутими. Судження щодо необхідності надання допомоги може бути проінтерпретоване як суб'єктивний критерій, на основі якого людину відносять до групи відторгнутих, спираючись на особливості її життєвої ситуації або соціально-демографічні характеристики. Проте у конкретному суспільстві існує певний перелік параметрів, які, на думку його представників, є обґрунтованими для отримання державної допомоги, оскільки відображають розуміння людьми того, хто потребує сторонньої підтримки.

3. Представлений аналіз результатів пілотного дослідження свідчить про те, що розроблений інструментарій для вивчення сприйняття справедливості розподілу державної підтримки серед соціально відторгнутих груп є придатним для подальшого використання в масових опитуваннях. Зібрані в ході пілотного дослідження дані мають певний змістовний інтерес, хоча ці результати не можуть бути поширені на таку генеральну сукупність як доросле населення нашої країни. Використання інструменту в масовому загальноукраїнському дослідженні дасть

можливість оцінити ставлення до соціальної політики держави (в частині розподілу соціальної допомоги) різних соціальних груп, населення різних регіонів України тощо.

4. Застосування багаторівневого аналізу зібраних в ході загальноукраїнського опитування даних дасть можливість також проаналізувати вплив зовнішніх факторів (в першу чергу обставин життя самих респондентів) на відповідні оцінки. Знання особливостей сприйняття соціального відторгнення, оцінки справедливості розподілу колективних ресурсів, ставлень до соціальної політики держави різних соціальних груп та категорій населення є важливим, з одного боку, для планування а з іншого боку для формування необхідної інформаційної підтримки соціальних реформ, що проводяться

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження зроблено такі висновки:

1. Спираючись на структурно-діяльнісний підхід, соціальне відторгнення визначено як багатовимірний процес зменшення доступу до структурно-економічних ресурсів, позицій, що їх розподіляють і недостатності соціокультурної участі окремих індивідів або груп. На суспільному рівні соціальне відторгнення проявляється як відсутність доступу до механізмів і ресурсів, що забезпечують соціальну інтеграцію. На індивідуальному рівні проявами соціального відторгнення є обмежений доступ до товарів і послуг, брак забезпечення прав громадянина та недостатність соціальної участі, що характерні для більшості людей у конкретному суспільстві.

2. Встановлено, що ідентифікуючи соціальне відторгнення у дослідженнях, застосовують критерії двох типів: суб'єктивні та об'єктивні. Згідно з суб'єктивними критеріями, люди визначають свою відторгнутість на основі відчуття власної відгородженості від суспільства, почуття зневіри, тривожності або оцінюють інших людей як відторгнутих спираючись на їх складну життєву ситуацію та соціально-демографічні характеристики. Об'єктивні критерії, відображені в дистрибутивних і реляційних вимірах. Дистрибутивні мають відношення до відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів, а реляційні – до браку соціальної участі та недостатності нормативної інтеграції.

3. Ідентифікація соціального відторгнення може бути здійснена двома способами. У межах першого способу з метою вимірювання соціального відторгнення застосовують багатовимірні статистичні методи, розглядаючи його як латентну змінну (адитивний індекс), яку неможливо ідентифікувати безпосередньо на основі окремих показників. Конструювання таких показників передбачає, що соціальне відторгнення розглядають як неперервну властивість – індекс в певному діапазоні. Інший підхід полягає в тому, що дослідник аналізує окремі показники відповідно визначеним вимірам концепту. Такий підхід

дозволяє розглядати соціальне відторгнення на основі номінальної шкали (дихотомічної ознаки) як відторгнутий або невідторгнутий.

4. За результатами ідентифікації компонентів концепту на даних міжнародного порівняльного дослідження виявлено, що структура визначених в Україні компонентів соціального відторгнення є ідентичною до вимірних компонентів у обраних для порівняння з Україною країнах. Структурна подібність ідентифікованих компонентів соціального відторгнення свідчить про існування відповідних вимірів соціального відторгнення в обраних для аналізу країнах. Обрані індикатори є цілком релевантними для вимірювання соціального відторгнення у різних суспільствах та придатні для крос-культурних порівнянь в Україні та країнах Центрально-Східної і Західної Європи.

5. За результатами масштабного опитування, проведеного серед ВПО в Україні, результати двоетапного застосування факторного аналізу засвідчили наявність компонентів соціального відторгнення, передбачених теоретичною моделлю Дж. Джоель-Гисберг та К. Врумана. У ході застосування об'єктивних критеріїв відносно групи ВПО встановлено, що емпірично ідентифіковані виміри відповідають розробленій у країнах Західної Європи теорії та релевантні до обставин (подій) і соціокультурних особливостей українського суспільства.

6. Оцінка валідності інтегрального індексу соціального відторгнення ВПО продемонструвала підтвердження більшості висунутих гіпотез щодо взаємозв'язків між ним і його факторами. Тобто сконструйований інструмент вимірює соціальне відторгнення.

7. Виявлено, що соціальне відторгнення ВПО не зводиться виключно до матеріальної депривації переселенців і включає виміри недостатності забезпечення громадських прав, які забезпечуються соціальними інститутами суспільства, та соціальну ізоляцію. Результати аналізу лінійної регресії демонструють важливість аспектів людського капіталу серед ВПО (стану здоров'я, освіти) як значимих факторів соціального відторгнення серед переселенців.

8. Для визначення порогового значення соціального відторгнення для показника, розрахованого на основі багатовимірних статистичних методів, можна застосовувати два походи, які використовуються в країнах Європейського Союзу: перший, заснований на значеннях показників в країні а другий на значеннях показників в макрорегіоні або у всій Європі. Запропоновані підходи ґрунтуються на статистичному критерії, який будується на конкретних емпіричних даних. Головна відмінність підходів полягає в тому, що в одному випадку розрахунок здійснюється щодо усереднених стандартів конкретного суспільства, а в іншому відповідно до стандарту групи країн. Обидва способи представляють відносні підходи до визначення рівня соціального відторгнення і можуть бути використані як додаткові важливі інструменти для ідентифікації соціально вразливих верств населення.

9. Зібрані в ході пілотного опитування дані з використанням інструментарію, розробленого на основі факторіального дизайну дослідження та їх аналіз, зокрема, підтвердження, принаймні, частини висунутих гіпотез, свідчать про адекватність вимірів обраного для представлення гіпотетичних ситуацій простору. Це дозволило зробити висновок про придатність розробленого інструментарію для визначення міри соціального відторгнення гіпотетичних описів на основі оцінки необхідності (обґрунтованості/справедливості) призначення їм державної допомоги. Застосування інструменту в масовому загальноукраїнському дослідженні дасть можливість оцінити ставлення до соціальної політики держави (в частині розподілу соціальної допомоги) різних соціальних груп, населення різних регіонів України тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення» / Е. Лібанова та ін. – К., 2011. – 124 с.
2. Проект Стратегии преодоления бедности от 11.02.2015 [Електронний ресурс] // Ліга Закон. – 2015. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1257.html.
3. Бабенко С.С. Социальная включенность и социальная эксклюзия: новое измерение социальных неравенств в современном обществе / С.С. Бабенко // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Х. : Видавн. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2007. – С. 49–55.
4. Silver H. A Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage [Електронний ресурс] / H. Silver, S. Miller // *Indicators*. – 2003. – Vol. 2. – Режим доступу : <http://www.humiliationstudies.org/documents/SilverSocialExclusion.pdf>
5. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – С. 158–166.
6. O'Brien M. Social exclusion in Europe: some conceptual issues / M. O'Brien, S. Penna // *International journal of social welfare*. – 2008. – Vol. 17. – № 1. – P. 84–92.
7. Berghman J. Social exclusion in Europe: policy context and analytical framework / J. Berghman // *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion* / G. Room (ed.). – Bristol : The Policy Press, 1995. – P. 10–28.
8. Room G. Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion / G. Room ; University of Bristol. – Bristol : The Policy Press, 1995. – 266 p.
9. Silver H. A Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage [Електронний ресурс] / H. Silver, S. Miller // *Indicators*. – 2003. – Vol. 2. – Режим доступу : <http://www.humiliationstudies.org/documents/SilverSocialExclusion.pdf>
10. Савельєв Ю.Б. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю. Савельєв // *Вісник Київського національного університету. Соціологія*. – 2012. – № 3. – С. 33–41.

11. Youth social exclusion in Australian communities: A new index / [A. Abello, R. Cassells, A. Daly et al.] // *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*. – 2016. – P. 635–660.
12. EC (2011a). Europe 2020 targets (as set by member states in their national reform programmes in April 2011). – Brussels : European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/targets_en.pdf
13. Atkinson A.B. Indicators and targets for social inclusion in the European Union / A.B. Atkinson, E. Marlier, B. Nolan // *JCMS: Journal of Common Market Studies*. – 2004. – Vol. 42. – № 1. – С. 47–75.
14. Daly M. Social Exclusion as Concept and Policy Template in the European Union / M. Daly ; Minda de Gunzburg Center for European Studies. – Harvard : Harvard University, 2006.
15. Харченко Н. Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу / Н. Харченко // *Наукові записки НаУКМА*. – 1999. – Т. 7. – С. 38–49.
16. Энциклопедический социологический словарь / под ред. Г.В. Осипов. – М. : ИСПИ РАН, 1995. – 390 с.
17. Харченко Н. Сравнение методологических подходов к измерению уровня бедности / Н. Харченко // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2000. – № 3. – С. 86–99.
18. Тихонова Н.Е. Феномен социальной эксклюзии в условиях России / Н.Е. Тихонова // *Мир России. Социология. Этнология*. – 2003. – Т. 12. – № 1. – С. 36–84.
19. Townsend P. Poverty in United Kingdom / P. Townsend. – Berkeley : Univ. of California, 1979. – P. 31.
20. Давыдова Н.М. Депривационный подход в оценках бедности / Н.М. Давыдова // *Социологические исследования*. – 2003. – № 6. – С. 88–96.
21. McDonnell R. Social exclusion and the plight of asylum seekers living in Ireland [Електронний ресурс] / R. McDonnell. – 2009. – Режим доступу : <http://www3.ul.ie/sociology/socheolas/vol1/1/Ruth%20McDonnell.pdf>

22. Jehoel-Gijsbers G. Explaining social exclusion / G. Jehoel-Gijsbers, C. Vrooman. – 2007. – Режим доступа : https://www.scp.nl/english/Publications/Publications_by_year/Publications_2007/Explaining_Social_Exclusion
23. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – М. : Издательство политической литературы, 1974. – Т. 42. – С. 41–174.
24. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер // Казань. – 1997. – Т. 704. – С. 1997.
25. Pope W. Durkheim's suicide: A classic analyzed / W. Pope. – Chicago : University of Chicago Press, 1976. – P. 1025–1027.
26. Феофанов К.А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии / К.А. Феофанов // Социологические исследования. – 1992. – № 5. – С. 88–92.
27. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 574 с.
28. Merton R.K. Anomie, anomia, and social interaction: Contexts of deviant behavior / R.K. Merton // Anomie and deviant behavior. – 1964. – P. 213–242.
29. Куценко О.Д. О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 26–32.
30. Seeman M. On The Meaning of Alienation / M. Seeman // American Sociological Review. – 1959. – Vol. 24. – № 6. – P. 783–791.
31. Лыткина Е.И. Операционализация понятия «аномия» в эмпирических исследованиях: аналитический обзор / Е.И. Лыткина // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2014. – № 38. – С. 165–199.
32. Srole L. Social integration and certain corollaries: An exploratory study / L. Srole // American Sociological Review. Dec. – 1956. – № 21. – P. 712–713.
33. Park R.E. Human migration and the marginal man / R.E. Park // American journal of sociology. – 1928. – P. 881–893.

34. Goldberg C.A. Robert Park's Marginal Man: The Career of a Concept in American Sociology / C.A. Goldberg // *Laboratorium*. – 2012. – № 2. – P. 199–217.
35. Raban C. Marginalisierung und Wohlfahrtsstaat – von der theorie zur Praxis / C. Raban // *Marginalisierung im Sozialstaat: Beitr. aus Grossbritannien u. der Bundesrep.* – S. 9.
36. Попова И.П. Эволюция понятия маргинальности в истории социологии / И.П. Попова // *Маргинальность в современной России : коллективная моногр.* – М. : МОНФ. – 2000. – 208 с.
37. Bristol L.M. Social adaptation: a study in the development of the doctrine of adaptation as a theory of social progress / L.M. Bristol. – Harvard: Harvard University Press, 1915. – Vol. 14. – 311–313 p.
38. Thomas W.I. The polish peasant in Europe and America [Электронный ресурс] / W.I. Thomas, F. Znaniecki. – 1958. – Режим доступа : <https://archive.org/details/polishpeasantine01thomuoft>
39. Хуткая С. Социальная адаптированность личности: концептуализация понятия / С. Хуткая // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2007. – № 2. – С. 164–175.
40. Merton R.K. Social structure and anomie / R.K. Merton // *American sociological review.* – 1938. – Vol. 3. – № 5. – P. 672–682.
41. Berry J.W. Acculturation as varieties of adaptation / J.W. Berry. – Boston : McGraw-Hill, 2003. – 279 p.
42. Searle W. The prediction of psychological and sociocultural adjustment during cross-cultural transitions / W. Searle, C. Ward // *International Journal of Intercultural Relations.* – 1990. – Vol. 14. – № 4. – P. 449–464.
43. Левада Ю. Варианты адаптивного поведения / Ю. Левада // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* – 2002. – № 1. – С. 7–13.
44. Хутка С. Вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: варіант побудови комплексного індексу / С. Хутка // *Соціальні виміри суспільства.* – 2008. – Вип. 11. – С. 298–307.

45. Berry J.W. Immigration, acculturation, and adaptation / J.W. Berry // *Applied psychology*. – 1997. – Vol. 46. – № 1. – P. 5–34.
46. Порівняльне дослідження з проблем дискримінації у відношенні ВІЛ-інфікованих осіб і хворих на СНІД / Швейцарський інститут порівняльного права в Лозанні, Центр інформації й документації Ради Європи у Російській Федерації, 1996.
47. Mathieson J. et al. Social Exclusion Meaning, measurement and experience and links to health inequalities / J. Mathieson et al. // *A review of literature. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper*. – 2008. – Vol. 1. – 91 p.
48. Тихонова Н. Е. Социальная эксклюзия в российском обществе // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 6. – С. 5-17
49. Saunders P. *A Nation of Home Owners* / P. Saunders. – London : Unwin Hyman, 1990. – P. 314–371.
50. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе / О.Д. Куценко // Харків : Видавн. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
51. Гришина Т.В. Підтримання соціальних контактів як соціокультурний прояв соціального залучення старшої вікової групи в Україні / Т.В. Гришина // *Грані*. – 2014. – № 9. – С. 113–116.
52. Антонова В.К. Концепты социальной инклюзии и эксклюзии в глобальном обществе: дрейф по социальным институтам, акторам и практикам / В.К. Антонова // *Журнал исследований социальной политики*. – 2013. – Т. 11. – № 2. – С. 151–170.
53. Bauböck R. *Recombinant Citizenship* / R. Bauböck // *Inclusions and Exclusions in European Societies* / ed. by A. Woodward, M. Kohli. – London : Routledge, 2001. – P. 38–58.
54. Burchardt T. *Social exclusion in Britain 1991—1995* / T. Burchardt, J. Le Grand, D. Piachaud // *Social Policy & Administration*. – 1999. – № 33(3). – P. 227–244.

55. Levitas R. et al. The multi-dimensional analysis of social exclusion [Електронний ресурс] / R. Levitas et al. – 2007. – 246 p. – Режим доступу : <http://www.bristol.ac.uk/poverty/downloads/socialexclusion/multidimensional.pdf>

56. Maleva T.M. et al. Sociological Analysis of Contemporary Forms of Social Adaptation of Persons Who are in Difficult Life Situation and Proposals for Social Service / T.M. Maleva et al. – Moscow : Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, 2014. – 86 p.

57. Levitas R. The concept and measurement of social exclusion / R. Levitas // Poverty and Social Exclusion in Britain. The Millennium Survey. – Bristol : Policy Press, 2006. – С. 123–160.

58. Gordon D. et al. Poverty and social exclusion in Britain [Електронний ресурс] / D. Gordon et al. – Режим доступу : <https://www.jrf.org.uk/sites/default/files/jrf/migrated/files/185935128x.pdf>

59. Савельєв Ю.Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 рр.) / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. – 2013. – № 2. – С. 77–98.

60. Marshall T.H. Citizenship and social class and other essays / T.H. Marshall. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 155 p.

61. Савельєв Ю.Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1. – С. 66–77.

62. Урсуленко К. Социальная солидарность: развитие понятия в истории социологии и современные интерпретации / К. Урсуленко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138–154.

63. Луман Н. Общество общества // Пер. с нем./ А. Антоновский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. М.: Издательство “Логос”, ИТДГК “Гнозис”, 2010 – 608 с.

64. Bohnke P. Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison: Empirical Evidence on Germany / P. Bohnke. – Berlin : Social Science Research Center, 2001. – 37 p.

65. Jehoel-Gijsberg G. Social exclusion of the elderly: a comparative study of EU member states [Электронный ресурс] / G. Jehoel-Gijsberg, C. Vrooman. – ENEPRI Research Report. – 2008. – № 57. – Режим доступа : <http://ceps.be/book/social-exclusion-elderly-comparative-study-eu-member-states>
66. Бородкин Ф.М. Социальные эксклюзии / Ф.М. Бородкин // Социологический журнал. – 2000. – № 3-4. – С. 5–17.
67. Warin T. et al. A Note on the Anglo-Saxon and Continental Approaches to Europe: Identical in Spirit, not in Practice / T. Warin et al. – Middlebury : Middlebury College, Department of Economics, 2005. – № 0509r.
68. Levitas R. The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony / R. Levitas // Critical social policy. – 1996. – Vol. 16. – № 46. – С. 5–20.
69. Cook B. et al. The social exclusion discourse and welfare reform / Cook B. et al. // NOVA. The University of Newcastle's Digital Repository. – 2009.
70. Levitas R. The inclusive society?: social exclusion and New Labour / R. Levitas. – Palgrave Macmillan, 2005. – 277 p.
71. Castells M. The rise of the fourth world / M. Castells // The Global Transformations Reader. – London : Blackwell, 2000.
72. Sen A. Social exclusion: Concept, application, and scrutiny [Электронный ресурс] / A. Sen. – Режим доступа : <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>
73. Munch R. Parsonian theory today: In search of a new synthesis / R. Munch // Social theory today. – 1987. – P. 116–155.
74. Луман Н. Общество общества. Часть IV. Дифференциация / Н. Луман. – М. : Логос, 2006. – 320 с.
75. Walker A. Britain divided: The growth of social exclusion in the 1980s and 1990s / A. Walker, C. Walker. – London : Crag, 1997. – P. 8.
76. Social Exclusion (Critical Concepts in Sociology): in 4 v. / ed. Byrne D. – London : Routledge, 2008. – V.1. Social exclusion: the history and use of a concept. – 449 p.

77. The social exclusion of older people [Електронний ресурс] / [A. Walker, M. Barnes, A. Bloom et al.] // Policy Directions, prepared for the Office of the Deputy Prime Minister. – 2006. – Режим доступу : http://www.ifs.org.uk/docs/odpm_social_exclusion.pdf
78. Room G. et al. Observatory on national policies to combat social exclusion / G. Room et al. // First annual report of the European Community Observatory. – European Economic Interest Group, 1991.
79. D'Ambrosio C. Deprivation and Social Exclusion in Europe / C. D'Ambrosio // Encyclopedia of quality of life and well-being research / A.C. Michalos (ed.). – Springer Reference, 2014. – P. 1575–1578
80. Parkin F. Strategies of social closure in class formation / F. Parkin // The social analysis of class structure. – 1974. – P. 1–18.
81. Вебер М. Класс, статус и партия / М. Вебер // Социальная стратификация. – 1992. – № 1. – С. 19–38.
82. Зиммель Г. Эскурс о чужаке / Г. Зиммель // Социологическая теория: История, современность, перспективы : альманах журнала «Социологическое обозрение». – СПб. : Центр фундамент. социологии, 2008. – С. 7–13.
83. Баньковская С.П. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности / С.П. Баньковская // Отечественные записки. – 2002. – Т. 6. – С. 457–468.
84. Elias N. The established and the outsiders / N. Elias, J.L. Scotson // Sage. – 1994. – Vol. 32.
85. Коваліско Н.В. Методики та результати багатовимірною аналізу соціальної нерівності / Н.В. Коваліско // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 105–112.
86. Астоянц М.С. Концепция социального исключения: влияние на социально-политические решения / М.С. Астоянц // Социальные науки: опыт и проблемы подготовки специалистов социальной работы / под общ. ред. К.В. Кузьмина. – Екатеринбург, 2006. – 279 с.

87. Рєвнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О.В. Рєвнівцева // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 98–106.
88. Grusky D.B. The Past, Present, and Future of Social Inequality / D.B. Grusky // *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective* / ed. by D.B. Grusky. – Boulder : Westview Press, 2001. – P. 1–51.
89. Арчер М. Реализм и морфогенез / М. Арчер // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 50–68.
90. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. – М. : Дело, 2002. – 568 с.
91. Гришина Т.В. Соціальне залучення людей старшого віку: порівняльний аналіз українського та європейських суспільств : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «соціальні структури та соціальні відносини» / Гришина Тетяна Володимирівна. – К., 2015. – 24 с.
92. Бурдьє П. Начала. Choses dites / П. Бурдьє / Пер. с фр. Н.А. Шматко, – М. : Socio-Logos. – 1994. – С. 193.
93. Touraine A. Face à l'exclusion / A. Touraine // *Esprit* (1940-). – 1991. – P. 7–13.
94. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьє // *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем.* – 1993. – № 2. – С. 137–150.
95. Atkinson A.B. Poverty in Europe / A.B. Atkinson. – Oxford : Blackwell, 1998. – 200 p.
96. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / A. Giddens. – Oxford : Polity Press, 1984. – P. 281–354.
97. Giddens A. Central problems in social theory: Action, structure, and contradiction in social analysis / A. Giddens. – Univ of California Press, 1979. – P. 241.
98. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества / Т.И. Заславская // *Общественные науки и современность.* – 1997. – № 2. – С. 5–23.

99. Davis M. Bauman on Globalization – The Human Consequences of a Liquid World / M. Davis // The sociology of Zygmunt Bauman. – 2008. – P. 137.
100. Гишинский Я.И. Исключенные навсегда [Электронный ресурс] / Я.И. Гишинский. – Режим доступа : <http://www.crimpravo.ru/blog/1044.html#cut>
101. Silver H. Social exclusion / H. Silver // The Blackwell encyclopedia of sociology / G. Ritzer et al. (ed.). – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2007. – P. 1479– 5658.
102. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання / О.В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 57–68.
103. Scutella R. Measuring poverty and social exclusion in Australia: A proposed multidimensional framework for identifying socio-economic disadvantage / R. Scutella, M. Horn, R. Wilkins // SSRN Working Paper Series. – 2011. – 41 p.
104. Agulnik P. Understanding social exclusion / P. Agulnik. – Oxford : Oxford University Press on Demand, 2002. – 440 p.
105. Осуществление международного пакта об экономических, социальных и культурных правах [Электронный ресурс] // Пятые периодические доклады, представленные государствами-участниками в соответствии со статьями 16 и 17 Пакта. – 2008. – Режим доступа: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW3XRinAE8KCBFoqOHNz%2FvuCTtW9SOsC6%2B6uNpCWagmbV%2F0D7aN3AuuAOL%2FOQ2zDBjx%2FiyAC4L5F85ZKqhYdMF6dqGXF1qisJhs7N91HUMh%2F4>.
106. Измерение бедности и социальной интеграции в ЕС: достижения и дальнейшие улучшения [Электронный ресурс] // Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. – 2014. – Режим доступа : https://www.unecce.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.15/2013/WP25_Eurostat_D_Rus__Final.pdf.

107. People at risk of poverty or social exclusion [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion

108. Jehoel-Gijsbers G. Social exclusion in the Netherlands / G. Jehoel-Gijsbers, M.C. Vrooman // Workshop no. – 2004. – Vol. 18. – P. 19.

109. Böhnke P. Reporting on social exclusion: standard of living and social participation in Hungary, Spain, and Germany / P. Böhnke // WZB Discussion Paper. – 2001. – №. FS III 01-407.

110. Böhnke P. Are the poor socially integrated? The link between poverty and social support in different welfare regimes / P. Böhnke // Journal of European Social Policy. – 2008. – Vol. 18. – № 2. – P. 133–150.

111. Jehoel-Gijsbers G. The Disadvantaged among the Dutch: A Survey Approach to the Multidimensional Measurement of Social Exclusion / G. Jehoel-Gijsbers, C. Vrooman // Social Indicators Research. – 2012. – Issue 3. – P. 1261–1287.

112. Bayram N. Social exclusion and quality of life: An empirical study from Turkey / N. Bayram, F. Bilgel, N.G. Bilgel // Social Indicators Research. – 2012. – Vol. 105. – № 1. – P. 109–120.

113. Bayram N. et al. Poverty, social exclusion, and life satisfaction: a study from Turkey / N. Bayram et al. // Journal of Poverty. – 2012. – Vol. 16. – № 4. – P. 375–391.

114. Bergen van A.P.L. et al. Measuring social exclusion in routine public health surveys: Construction of a multidimensional instrument / A.P.L. van Bergen et al. // PLOS One. – 2014. – Vol. 9. – № 5. – P. e98680.

115. Coumans M. The socially excluded in the Netherlands: The development of an overall index / M. Coumans, H. Schmeets // Social Indicators Research. – 2015. – Vol. 122. – № 3. – P. 779–805.

116. Vrooman J.C. Descendants of Hardship: Prevalence, Drivers and Scarring Effects of Social Exclusion in Childhood / J.C. Vrooman, S.J.M. Hoff, M. Guiaux // Social Inclusion. – 2015. – Vol. 3. – № 4. – P. 76–97.

117. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н.В. Толстих // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 81–85.

118. Оксамитна С. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. Оксамитна, В. Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2004. – № 3. – С. 66–77.

119. Региональный доклад о человеческом развитии: От трансформации – к обществу для всех: Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ. – Братислава . – 2011. – 144 с.

120. Балакірева О.М. Взаємозв'язок економічної нерівності, соціального відторгнення та соціальної мобільності / О.М. Балакірева, А.М. Ноур // Економіка України. – 2012. – № 8. – С. 86–96.

121. Cook F.L. Who should be helped: public support for social services / F.L. Cook. – SAGE Publications, 1979. – 229 p.

122. Will J.A. The dimensions of poverty: Public perceptions of the deserving poor / J.A. Will // Social Science Research. – 1993. – Vol. 22. – № 3. – P. 312–332.

123. Smith T.W. A study of non-response and negative values on the factorial vignettes on welfare / T.W. Smith. – Chicago: National Opinion Research Center, 1986. – 34 p.

124. Smith T.W. A study of non-response and negative values on the factorial vignettes on welfare / T.W. Smith. – Chicago: National Opinion Research Center, 1986. – 34 p.

125. Rossi P.H. The factorial survey approach: An introduction / P.H. Rossi, A.B. Anderson // Measuring social judgments: The factorial survey approach. – 1982. – P. 15–67.

126. Jasso G. Factorial survey methods for studying beliefs and judgments / G. Jasso // Sociological Methods & Research. – 2006. – Vol. 34. – №. 3. – P. 334–423.

127. Wallander L. 25 years of factorial surveys in sociology: A review / L. Wallander // Social Science Research. – 2009. – Vol. 38. – № 3. – P. 505–520.

128. Bhalla A. Social exclusion: towards an analytical and operational framework / A. Bhalla, F. Lapeyre // *Development and change*. – 1997. – Vol. 28. – № 3. – P. 413–433.
129. Лібанова Е.М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток / Е.М. Лібанова // *Демографія та соціальна економіка*. – 2010. – № 2. – С. 3–15.
130. Roca J.G. Exclusión social y contracultura de la solidaridad / J.G. Roca // *Prácticas, discursos y narraciones*. – Madrid : HOAC, 1998. – 360 p.
131. Putnam R.D. Bowling alone: America's declining social capital / R.D. Putnam // *Journal of democracy*. – 1995. – Vol. 6. – № 1. – P. 65–78.
132. Rostila M. The Facets of Social Capital / M. Rostila // *J Theor Soc Behav*. – 2011. – № 41. – P. 308–326.
133. Phillipson C. Social networks and social exclusion: sociological and policy perspectives / C. Phillipson, G. Allan, D.H.J. Morgan. – Город : Gower Publishing, Ltd., 2004. – 276 p.
134. Градосельская Г.В. Социальные сети: обмен частными трансфертами / Г.В. Градосельская // *Социологический журнал*. – 1999. – № 1-2. – С. 156–163.
135. Resisting Marginalization: Unemployment Experience and Social Policy in the European Union: Unemployment Experience and Social Policy in the European Union / D. Gallie (ed.). – Oxford : OUP Oxford, 2004. – 304 p.
136. Жвितिашвили А.Ш. Андеркласс на Западе: дискуссии и реальность / А.Ш. Жвितिашвили // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 3. – С. 102–110.
137. Харман Г. Современный факторный анализ / Г. Харман. – М. : Статистика, 1972. – С. 15.
138. Joreskog K.G. Advances in factor analysis and structural equation models / K.G. Joreskog, D. Sorbom, J. Magidson. – Cambridge, MA : Abt Books, 1979. – 242 p.
139. Manning N.P. Poverty and social exclusion in the new Russia / N.P. Manning, N.E. Tikhonova. – Burlington, Vermont : Gower Publishing, Ltd., 2004. – 288 p.

140. Hills J. Understanding social exclusion / J. Hills, J. Grand, D. Piachaud. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 274 p.

141. Горбачик А.П. Методологічні особливості порівняльних емпіричних досліджень в соціології / А.П. Горбачик // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук пр. – К. : Логос, 2013. – Вип.18. – С. 6–18.

142. Campbell D.T. Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix / D.T. Campbell, D.W. Fiske // Psychological bulletin. – 1959. – № 56 (2). – P. 81.

143. Ярская-Смирнова Е. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Ярская-Смирнова. – Саратов : СГТУ, 1997. — 272 с.

144. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / G. Esping-Andersen. – Cambridge : Polity Press, 1990. – 260 p.

145. Ferrera M. The southern model of welfare in social Europe / M. Ferrera // Journal of European Social Policy. – 1996. – Vol. 6. – № 1. – P. 17–37.

146. Kovács J.M. Approaching the EU and reaching the US? Rival narratives on transforming welfare regimes in East-Central Europe / J.M. Kovács // West European Politics. – 2002. – № 25 (2). – P. 175–204.

147. Soede A.J. Unequal Welfare States / A.J. Soede, Vrooman J.C., Ferraresi P.M., G. Segre. – Hague : Netherlands Institute for Social Research (SCP), 2004. – 185 p.

148. Kutsenko O., Gorbachyk A. Welfare state in uncertainty: disparity in social expectations and attitudes / O. Kutsenko, A. Gorbachyk // Corvinus Journal of Sociology and Social Policy. – 2015. – Vol. 5. – № 2. – P. 111–117.

149. Weighting European Social Survey Data. 2014. European Social Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_weighting_data_1.pdf

150. Muffels R. Do European welfare regimes matter in explaining social exclusion? Dynamic analyses of the relationship between income poverty and deprivation: a comparative perspective / R. Muffels, D. Fouarge // In ESPE Conference. – 2001. – 39 p.

151. GNI per capita, PPP (current international \$) [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD>

152. Nolan B. Using non-monetary deprivation indicators to analyze poverty and social exclusion: Lessons from Europe? / B. Nolan, C.T. Whelan // *Journal of policy analysis and management*. – 2010. – № 29 (2). – P. 305–325.

153. Oorschot van W. Social capital in Europe measurement and social and regional distribution of a multifaceted phenomenon / W. van Oorschot, W. Arts, J. Gelissen // *Acta sociologica*. – 2006. – № 49 (2). – P. 149–167.

154. Richter M. Welfare state regimes, health and health inequalities in adolescence: a multilevel study in 32 countries / M. Richter, K. Rathman, S.N. Gabhainn et al. // *Sociology of health & illness*. – 2012. – № 34 (6). – P. 858–879.

155. Park H.M. Comparing group means: t-tests and one-way ANOVA using Stata, SAS, R, and SPSS / H.M. Park // *Technical Working Paper*. The University Information Technology Services (UITSS) Centre for Statistical and Mathematical Computing, Indiana University. – 2003. – 57 p.

156. Cartwright A. Social Capital and the Delivery of Social Services in Hungary: Review of Recent Research and Practice Working Paper / A. Cartwright, J. Giczi, E. Sik. [Електронний ресурс]. – 2008. – р. 10 Режим доступу : <https://cps.ceu.edu/sites/default/files/publications/cps-working-paper-social-capital-2008.pdf>

157. Уилан К.Т. Тип государства благосостояния и различия социальных классов по уровню бедности и экономической уязвимости в Европе / К.Т. Уилан, Б. Мэтр // *Spergo*. Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры. – 2011. – № 15. – С. 193–216.

158. Головенько В.А. Проблеми визначення статусу молоді: національний та міжнародний аспекти / В.А. Головенько // *Молодіжна політика: проблеми і перспективи: зб. матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції, (Дрогобич, 18–19 квітня 2008 р.)*. – Дрогобич : Ред-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2008. – С. 14–20.

159. Соціальні проблеми працевлаштування молоді : аналіт. звіт / [О.М. Балакірєва, О.О. Яременко, О.В. Валькована та ін.] ; Держ. ін. проблем сім'ї та молоді. – К., 2004. –132 с.

160. Головаха Е.И. Измерение социального самочувствия: тест ИИСС / Е.И. Головаха, Н.В. Панина, А.П. Горбачик // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 1998. – № 10. – С. 45–71.

161. Tavakol M. Making sense of Cronbach's alpha / M. Tavakol, R. Dennick // International journal of medical education. – 2011. – Vol. 2. – P. 53.

162. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005-2007-2009-2011 / Є.І.Головаха, А.П. Горбачик – К. : Ін. соціології НАН України, 2012.– 119 с.

163. Internal Displacement Map [Електронний ресурс] // The UN Refugee Agency. – 2015. – Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>

164. Балакірєва О.М. Соціальне облаштування та адаптація внутрішньо переміщених осіб / О.М. Балакірєва, І.І. Локтева // Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 22 вересня 2015 р.). – К. : ДУ «Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України», 2015. – С.110–114.

165. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны Экономический и социальный Совет ООН (ЭКОСОС), 22 июля 1998. – E/CN.4/1998/53/Add.2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>.

166. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища / Л.М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1. – С. 11–21.

167. Тухашвили М. Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии [Електронний ресурс] / Тухашвили М. // КАРИМ-Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции : пояснительная записка

13/104. – 2013. – Режим доступу : http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Note_2013-104.pdf

168. Звіт за результатами дослідження «Проблеми адаптації та працевлаштування ВПО на Луганщині» [Електронний ресурс] / Міжнародний фонд «Відродження». – 2015. – Режим доступу : http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_zh_rezultatami_doslidzhennya_problemi_adaptatsii_ta_pratsevlashtuvannya_vpo_na_luganschini/

169. Закон України Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям від 19.05.2015 №30 [Електронний ресурс] // Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». – Офіційний сайт Верховної Ради України. – Законодавство. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>

170. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 р. № 966–IV [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Законодавство. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>

171. Стаття 46 Конституція України 2013: статті Конституції України [Електронний ресурс] / Портал Права України. – Режим доступу : <http://pravo-ukraine.org.ua/resyrsi/kz/konstitutsiya-ukrajini/rozdil-2-prava-svobodi-ta-obov-yazki-lyudini-i-gromadyanina/10999-stattya-46-konstituciya-ukrajini-2013-statti-konstituciji-ukrajini>.

172. Балакірєва О.М. Основні пріоритети соціальної політики очима населення України / О.М. Балакірєва, Д.А. Дмитрук // Український соціум. – 2013. – № 3. – С. 143–156.

173. Auspurg K. Factorial Survey Experiments (Quantitative Applications in the Social Sciences) / K. Auspurg, T. Hinz. – SAGE Publications, 2015. – 168 p.

174. Gatskova K. Distributive justice attitudes in Ukraine: Need, desert or social minimum? / K. Gatskova // Communist and Post-Communist Studies. – 2013. – Vol. 46. – № 2. – P. 227–241.

175. Alves W.M. Who should get what? Fairness judgments of the distribution of earnings / W.M. Alves, P.H. Rossi // *American Journal of Sociology*. – 1978. – P. 541–564.

176. Appelbaum L.D. Public Attitudes Toward Low-Income Families and Children [Електронний ресурс] / L.D. Appelbaum, M.C. Lennon, J.L. Aber. – 2003. – Режим доступу : http://www.nccp.org/publications/pdf/text_553.pdf

177. Appelbaum L. D., Lennon M. C., Lawrence Aber J. When effort is threatening: The influence of the belief in a just world on Americans' attitudes toward antipoverty policy // *Political Psychology*. – 2006. – Т. 27. – №. 3. – С. 387-402.

178. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні : моногр. / О.В. Макарова. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. – 244 с.

179. Oorschot van W. Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public / W. van Oorschot // *Policy & Politics*. – 2000. – Vol. 28. – № 1. – P. 33–48.

180. Larsen C.A. The institutional logic of welfare attitudes: How welfare regimes influence public support [Електронний ресурс] / C.A. Larsen // *Comparative political studies*. – 2007. – Режим доступу : <http://www.nordiccentre.org/downloads/NordicStudies2012/CPS%20finale%20How%20welfare%20regimes%20influence%20public%20support.pdf>

181. Горбачик А. П. Восприятие экономических изменений и стратегии выживания домохозяйств / А.П. Горбачик // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2001. – С. 23–45.

182. Nesporova A. Why unemployment remains so high in Central and Eastern Europe Employment Paper No. 43 / A. Nesporova. – Geneva : ILO, 2002. – 38 p.

183. Kabeer N. Agency, well-being & inequality: Reflections on the gender dimensions of poverty // *IDS bulletin*. – 1996. – Т. 27. – №. 1. – С. 11-21.

184. Millennium Development Goals. Ukraine – 2014: National report. [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу :

<http://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/2014%20MDGs%20Ukraine%20Report%20engl.pdf>

185. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706–18 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Законодавство. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

186. Mooney E. The concept of internal displacement and the case for internally displaced persons as a category of concern / E. Mooney // *Refugee Survey Quarterly*. – 2005. – Vol. 24. – № 3. – P. 9–26.

187. Deng F. M. Guiding principles on internal displacement // *The International migration review*. – 1999. – Т. 33. – № 2. – С. 484-493.

188. Warner K. Global environmental change and migration: Governance challenges // *Global environmental change*. – 2010. – Т. 20. – № 3. – С. 402-413.

189. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В.М. Ворона, М.О. Шульга. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 2: Таблиці і графіки. – С. 154–410.

190. Прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць у 2015 році [Електронний ресурс] / Ліга Закон. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SH000419.html.

191. Марченко А.М. Методичні особливості реалізації експериментального дизайну в опитуванні (на прикладі пілотного дослідження ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках) / А.М. Марченко, М.В.–С. Сидоров // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – 2014. – Вип. 20. – С. 116–122.

192. Dülmer H. Experimental Plans in Factorial Surveys Random or Quota Design? // *Sociological Methods & Research*. – 2007. – Т. 35. – № 3. – С. 382-409.

193. Sauer C. et al. The application of factorial surveys in general population samples: The effects of respondent age and education on response times and response consistency // *Survey Research Methods*. – 2011. – Т. 5. – № 3. – С. 89-102.

194. Atzmüller C. Experimental vignette studies in survey research / C. Atzmüller, P.M. Steiner // *Methodology*. – 2015. – P. 128–138.

195. Kuhfeld W.F. Experimental design, efficiency, coding, and choice designs / W.F. Kuhfeld // *Marketing research methods in sas: Experimental design, choice, conjoint, and graphical techniques*. – 2005. – C. 47–97.

ДОДАТКИ

Додаток А. Незалежні змінні використані у регресійному аналізі.

1. **Рівень доходу ВПО:** змінна, із можливими варіантами "1 – менше 600 грн.", "2 – від '601 до 1200 грн.", "3 – від '1201 до 2000' грн.", "4 – від '2001 до 2500 грн.", "5 – від '2501 до 3000' грн.", "6 – від '3001 і більше грн."

2. **Суб'єктивні оцінки стану здоров'я:** змінна, виміряна на підставі твердження "Як Ви оцінюєте стан Вашого здоров'я?". Змінна набуває значень "1 – дуже поганий ", "2 – скоріше, поганий", "3 – задовільний", "4 – скоріше, добрий ", "5 – дуже добрий ".

3. **Рівень освіти:** змінна, із можливими варіантами "1 – початкова та базова середня (менше 9 класів, повних 9 класів)", "2 – повна загальна середня освіта (професійно-технічна, 11 класів)", "3 – базова вища освіта (технікум, ВНЗ I, II рівнів акредитації)", "4 – повна вища освіта (ВНЗ III, IV рівнів акредитації)".

4. **Сімейний стан (самотність):** Фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 0 для тих, хто "несамотній" (перебуває у шлюбі офіційному, цивільному)", і значення 1 – для тих, хто "самотній" (розлучені, вдівці, ті, що не перебувають у шлюбі).

5. **Суб'єктивна оцінка відчуження від громади у поточному місці проживання:** змінна, виміряна на підставі твердження "Я відчувають себе частиною населення області, у якій зараз проживаю". Дихотомічна змінна яка набуває значення 1 для тих, хто відповів "Ні", а для тих, хто відповів "Так" – 0.